

ORTAK TOPRAKLARIN ÖZEL MÜLKİYETE DÖNÜŞMESİ Mİ?: İNGİLİZ ÇİTLEME HAREKETLERİ İLE 1858 ARAZİ KANUNNÂMESİ'NE DAİR BİR KARŞILAŞTIRMA

Meryem ÇAKIR KANTARCIOĞLU*¹

“Bu mülkler ona buna dağıtıldı, gülünç fiyatlarla satıldı ya da düpedüz gasp edilerek özel mülklere katıldı. Bütün bunlar en ufak bir yasal formalite gözetilmeksizin yapıldı.”

Karl Marks, Kapital 1. Cilt

Özet

Bu makalede, ortak toprakların özel mülk konusu haline gelişi açısından kapitalist üretim biçimi ve onun tamamlayıcısı olan modern devletin ilk ortaya çıktığı İngiltere örneği ile bu geçişin farklı bir biçimde, farklı bir zamanda gerçekleştiği Osmanlı arasında Arazî Kanunnâmesi çerçevesinde bir karşılaştırma yapılması hedeflenmiştir. Toprağın özel mülk konusu haline gelmesi, aynı zamanda özel mülk olmayan topraklara el konulmasına yol açmış; iki süreç birbirine paralel olarak ilerlemiştir. İngiliz çitleme hareketleri bu sürecin ilk ve özgün örneğini oluştururken Osmanlı açısından sürecin genel olarak Arazî Kanunnâmesi ile başladığı kabul edilmektedir. Oysa miri toprak rejimini düzenleyen kanunname metni incelendiğinde, metruk ve mevat araziler ile birlikte miri arazilerin özel mülk haline getirilmediği; aksine bu toprakların özel mülkiyet konusu olmayan hukuki statülerinin sağlamaştırıldığı gözlemlenmiştir. İngiliz Çitleme hareketleri ile başlayan ve modern devletin oluşumunda önemli bir adım olan toprakta mutlak özel mülkiyetin yaygınlaşması olgusu, Osmanlı açısından Arazi Kanunnâmesi ile başlatılabilir bir nitelikte değildir.

Anahtar Kelimeler: Çitleme, Arazî Kanunnâmesi, Miri Arazî, Metruk Arazî, Mevat Arazî

*Arş. Gör., Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ORCID: 0000-0002-9833-0280

¹Yazı ile ilgili değerli önerileri, düzeltmeleri ve kıymetli emeği için Levent Demirelli'ye teşekkür ederim.

THE TRANSFORMATION OF COMMON LANDS INTO PRIVATE PROPERTY ?: A COMPARISON OF THE BRITISH ENCLOSURE MOVEMENTS AND THE LAND CODE OF 1858 IN THE OTTOMAN EMPIRE

Abstract

In this article, it is aimed to make a comparison between the example of the capitalist mode of production and the modern state first emerged in terms of the development of common land as a private property and the Ottoman where this transition took place in a different time and at a different time. The emergence of land as a property subject led to the the confiscation of non-private lands; both processes proceeded in parallel. While British enclosure movement is recognized as a process the original instance of the first, the case of Ottoman in the process generally is begun with the Land Code of 1858. However, when the text of the law regulating the *miri* land regime is examined, it has been observed that the legal status of these lands has been strengthened instead of making the *miri* lands as private property, together with the lands of *metruk* and the *mevat*. The phenomenon of the spread of absolute private property in the land, which is an important step in the formation of the modern state, starting with the British enclosure movements and for Ottoman this movement can not be started with Land Code of 1858.

Key Words: Enclosure, Land Code, Miri Land, Metruk Land, Mevat Land.

Giriş

Devlet egemenliği altındaki ya da toplulukların ortaklaşa kullanımına ayrılmış toprakların özel mülkiyet konusu haline gelmeleri bir süreç olarak günümüze kadar devam etmiş olsa da geçişin bugünkü biçimini alması, temel olarak parçalı siyasal egemenlik yapısının (Wood, 2003b: 181) hâkim olduğu feodaliteden modern devletin siyasal alanı bütünleşik olarak tahakkümü altına aldığı kapitalist toplumsal yapıya geçişle birlikte başlamıştır. Bu dönüşümün temel belirleyicisi, üretim biçiminin ve üretim ilişkilerinin niteliksel, yapısal ve tarihsel olarak aldığı konum olmuştur. Toprağın modern anlamda özel mülkiyet konusu haline gelmesi, özel mülkiyet konusu olmayan ortak toprakların da hızla bu kapsama girmesi, üretim biçimindeki dönüşümle yakından ilgilidir.² Feodal üretim biçiminin temelini oluşturan geçimlik/öztüketim için üretme niteliği, bu dönüşüm süreci içerisinde tarımsal

² İlksel birikim, köylülüğün mülksüzleşmesini beraberinde getirmiş, kırsal ve kentsel alanlarda mülksüz proleterler sınıfının ortaya çıkışını hızlandırmıştır. Kırdan dönüşen üretim ve

kapitalizm çerçevesinde sermaye birikiminin sürekliliği adına toprak soylularının kiracı çiftçilerden kiralama yoluyla rant elde etmesine ve kiracı çiftçilerin de özgür emeğe başvurarak artı değer çekmek üzere emek üretkenliğini geliştirmelerine evirilmiştir (Akbulut, 2007: 262). Emek üretkenliğinin geliştirilmesi daha çok kullanılabilir tarımsal toprağın üretim faaliyeti içerisine dahil ettirilmesini zorunlu kılmış; bu da devlete ya da toplulukların ortak kullanımına ayrılmış toprakların çitlenmesi ile sonuçlanmıştır. Fakat bu süreç kapitalist üretim biçiminin ve ulus devletin ilk ortaya çıktığı İngiltere örneği dışındaki diğer mekân ve zamanlarda aynı yolla gerçekleşmemiştir. Osmanlı Devletinde bu dönüşümün izinin aranması için toprak mülkiyetinin ortak mülkiyetten çıkararak özel mülkiyete dönüştüğü ilk biçim olan İngiliz örneği ile karşılaştırmak gerekmektedir.

19. yüzyılda hummalı reform hareketlerine girişen Osmanlı Devleti yöneticileri, miri topraktaki düzenlemeleri Arazi Kanunnamesi ile gerçekleştirmeye çalışmışlardır. İngiltere’de tarımsal kapitalizm, çitleme ve ıslah hareketleriyle birlikte devlet/parlamento destekli olarak mutlak özel mülkiyete geçiş sonucunu doğurmuş; ortak toprakların geleneksel kullanım haklarından sıyrılarak mülkiyet ilişkilerinin de yeniden biçimlenmesine yol açmıştır. Fakat 19. yüzyıl Osmanlı Devleti’nde ortak toprakların mülk haline gelmesi Arazi Kanunnamesi aracılığı ile bizzat devlet tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmanın temel kaygısı, İngiltere’de ortak toprakların emek yoluyla üretkenlik artışı ve kâra yönelikliği çerçevesinde tarımsal kapitalizmle uyumlu hale getirilme sürecinin Osmanlı açısından aynı biçimde gelişip gelişmediği; Arazi Kanunnamesi’nin ortak toprakların geleneksel kul-

mülkiyet ilişkileri toplumsal yapıda meydana getirdiği kırılmalarla kapitalist üretim biçimine geçiş için zorunlu olan emek hareketliliğini doğurmuş, kırsal sanayi ve büyük çiftliklerde ücretli olarak çalışan özgür emekçi sınıfını yaratmıştır. Diğer taraftan kapitalist tarım mülkiyet ilişkilerindeki dönüşümü, üretkenlik artışı ve emeğin kârlı kullanımını temsil etmektedir. Bu çerçevede ortaya çıkan bütünlük iç piyasa koşulları, sanayi üretiminin bu piyasa zorunluluklarına göre- örneğin kitlesel üretime yönelik malların üretimi- biçimlenmesi sonucunu doğurmuştur. O halde sanayileşme için zorunlu olan hem mülksüz bir proleter sınıfın hem de emeğin kârlı kullanımı yoluyla elde edilen sanayi ürünlerinin bütünlük bir piyasa içerisinde dolaşımının ortaya çıkmasının motoru kapitalist tarımdır. Nihayetinde, “sanayileşmeyi olanaklı kılan tarım kapitalizmidir” (Wood, 2003b; 155). Benzer bir yaklaşım Kaymak (2010: 96) tarafından da dile getirilmektedir. Buna göre: “İngiltere’nin gelişen iç pazarının taleplerinin karşılanması sanayi üretimini teşvik etmiştir. Çitlemeler sonucu kırdaki üretim ilişkilerinin değişmesi, özellikle 17. yüzyıldan itibaren kentlerdeki loncaların sınırlamalarından kaçan tüccar kapitalistlerin yoğun bir şekilde kıra yönelmelerine yol açmıştır. Kırdaki serflüğün bağlarından kurtulmuş ve ucuz işgücünün varlığı sanayinin kıra yönelmesinin koşullarını yaratmıştır.” Metinde sanayileşmenin karşılaştırmanın birincil değişkeni olarak ele alınması, olgunun kapitalizme geçişte bir neden olarak değil; bir sonuç olarak görülmesi ile ilişkilidir.

lanım haklarını sağlamlaştırması sebebiyle emeğin kârlı kullanımı ve üretkenliğe yönelik bir geliştirme amacının güdülüp güdülmediği sorunlarına yanıt üretebilmektir.

“Mülkiyet, insanlar arasında (ve insanlarla devlet arasında) belli nesnelere bu durumda tarımsal arazi- üzerinden kurulan birtakım ilişkileri belirleyen haklar” (Arıcanlı, 1998: 128) anlamına gelmektedir. Fakat mülkiyeti nitelleyen en önemli unsur, onun toplum tarafından kabul edilmesi şartının sağlanmasıdır. Toprağın alınır satılır bir nitelik kazanması, kullanım değerinden ziyade değişim değerinin nesnesi haline gelmesi/metalaşması, onun modern döneme özgü bir mülkiyet biçimi olması süreciyle paralellik göstermektedir.³ Miri arazinin Arazî Kanunnâmesi ile metalaşma sürecine girip girmediği ya da devlet toprağının özel mülkiyet haline getirme yolunda Kanunnâme'nin bir anlam ifade edip etmediği hayli tartışmalı bir konudur. Metnin temel tezi, iradi olarak ya da olmayarak Arazî Kanunnâmesinin mülkiyet ilişkileri bakımından köklü bir değişim yaratmadığı; İngiliz tarımsal kapitalizminin parlamento destekli ilk aşaması olarak çitlemeye benzer bir ilkel birikim yaratmanın devlet tarafından desteklenmediği, bu sebeple de Arazî Kanunnâmesi'nin ortak alanların çitlenmesine ya da özel mülkiyete geçişine izin vermediği ya da en azından kanunnâmenin temel amacının özel mülkiyet rejimine geçişi sağlanmak olmadığıdır.

Arazî Kanunnâmesi'nin metruk ve mevat arazi olarak sınıflandırdığı kamusal ve devlete ait ortak toprakların İngiltere'ye benzer şekilde çitlemeye maruz bırakılıp bırakılmadığını, ortak alanların çitlenmesinde Arazî Kanunnâmesi'nin bir meşruiyet zemini hazırlayıp hazırlamadığını tartışmak, ortak toprakların kapitalist toplumsal yapıya uygun bir zeminde mutlak özel mülkiyet konusu olup olmadığına dair bir değerlendirme yapma imkanı sunmaktadır. İngiltere ile karşılaştırmanın sebebi ise tarımsal kapitalizmin ortaya çıktığı mekân ve teritoryal zemin⁴ olarak Osmanlı'da tarımsal kapitalizmin ortaya çıkmamasının ya da daha geç bir dönemde bu olguya ilişkin

³ E. M. Wood'un (2003a: 44) çizdiği çerçevede düşünülürse: “Mutlak özel mülkiyet, üretici ile sömüren arasındaki bağlayıcı sözleşme ilişkileri, meta değiş tokuş süreci; bütün bunlar yasal koşulları, baskıcı mekanizmaları ve devletin asayişini sağlama işlevlerini gerektirir.” Böylece hem toprağın metalaşma süreci hem de mutlak özel mülkiyet olarak kabul edilmesi, modern bir devlet aygıtını da gerektirmektedir. Hem hukuk dolayımı (Akbulut, 2009: 221-223) hem de devletin hukuk dolayımını sürekli kılmak için kullandığı baskı aygıtlarının işlevli olması gerekmektedir. Bu sebeple Arazî Kanunnâmesi'nin bir hukuki metin olarak uygulanmaya konulmuş olması, tek başına modernleşme iddiası için yeterli değildir.

⁴ Karasu (2015: 361) bu zemini şöyle ele almaktadır: “Ekonomik ve toplumsal ilişkilerin giderek belirli bir coğrafya ile sınırlanması, hukuksal ve yönetsel boyutlarıyla toprağa bağlı bir biçimde tanımlanması toprağa sabitleme ya da teritoryal sabitlik (territorialized) olarak adlandırılabilir. Teritoryal sabitlik, mekanın standartlaştırılmasına ve mekan içi yapı ve ilişkilerin türdeşleştirilmesine yönelik düzenlemeler ile sağlanmaktadır.”

nüvelerin görülüp görülmemesi açısından değerlendirmenin yapılabilmesidir. Bu açıdan ilk bölümde kamusal toprak mülkiyetinin niteliği, feodal dönem ve mutlak özel mülkiyetin doğduğu dönemler olarak sınıflandırılacak, ikinci bölümde de devlet toprakları ve ortak topraklar Arazi Kanunnâmesi açısından birinci bölümdeki çerçeveye göre değerlendirilecektir.

1. Kamusal Olanın ya da Devletin Toprak Mülkiyetinin Niteliği

Öncelikle hem toprak mülkiyeti hem de iktidar biçimleri üretim araçlarının sahipliği temelinde ortaya çıkıp biçimlenmişlerdir. Temel bir üretim aracı olarak toprak, onu elinde bulundurana aynı zamanda bu toprak üzerinde belirgin bir tahakküm kurma ve iktidar olabilme gücüne de sahip olma olanağı verir. Devlet de bu iktidar biçimlerinden birisidir; fakat tıpkı toprak mülkiyetinin kendisi gibi, evrensel ve tarih-üstü bir nitelik taşımaz. Devletin ya da kamusal olanın toprak mülkiyeti ise birtakım zorunlulukların sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Modern toprak mülkiyetinin yaratıcısı sermayenin kendisidir. Bu sebeple eski toprak mülkiyeti biçimini ortadan kaldıran, mutlak toprak mülkiyetini yaratan ve mülkiyeti kapitalist üretim biçimine uygun olarak düzenleyen, sermayedir. Modern toplumsal mülkiyet ilişkilerinin temelinde sermaye bulunur (Marks, 2013: 184). İlk aşamada mevcut bir sermaye bulunmazken, onu yaratan koşul ve varsayımların ortaya çıktıkça sermaye belirginleşir. Sermayenin oluşum aşaması tamamlandığında ise bu ilksel birikim biçimi, yavaş yavaş ortadan kalkar. İlksel birikim, sermaye oluşmasının önkoşulu, ön varsayımdır (Marks, 2012: 422). “Sermaye, sermaye olarak bir kez oluştuğunda, kendi ön varsayımlarını, yani yeni değerler yaratma sürecinin nesnel koşullarının bedelsiz mülkiyetini, bizzat kendi üretim süreci aracılığıyla, kendisi yaratır” (Marks, 2012: 423). Toprak, ilksel birikimin temel araçlarından birisi olarak, sermayenin oluşum aşamasında kullanım değerinden sıyrılıp bir değişim nesnesine, değişim aracına dönüşür- metalaşır. Bu dönüşüm süreci içerisinde ister devlet mülkiyetinde olsun, ister mutlak bir özel mülke dönüşmüş olsun, toprak değişim değerine sahip meta üretiminin temel nesnelere birisi haline gelir. Fakat bu dönüşüm evrensel değildir, tüm zamanlarda ve tüm mekânlarda aynı biçimde ortaya çıkmaz.

Kapitalist üretim tarzının öncesinde de mülkiyet biçimleri bulunmakla birlikte temelde bu biçimler, içerisinde toplumsal olarak anlam kazandığı üretim biçiminin niteliğini taşırlar. Tarihsel aşamaların her birinde, insanın yaşamsal faaliyetlerini sürdürebilmek için yaşamsal araçların üretilmesi konusundaki hüneri, doğa üzerinde hem bir üstünlük hem de bir egemenlik kurmasını sağlamıştır. Temel yaşamsal faaliyetlerin sürdürülmesine yönelik

gereksinimlerin karşılanması için bunların üretimi üzerinde mutlak bir egemenliği, yalnız insan kurabilmiştir. Beslenme kaynaklarındaki genişleme dönemlerinin insanlığın gelişimiyle paralel olması, bu mutlak egemenliğin sürdürülebilmesiyle ilişkilidir (Engels, 1979: 23-24). Yaşamsallığı üreten araçların başında yerleşikliğe geçilmesiyle birlikte toprak gelir. Fakat onun mülkiyet haline getirilmesi de yine belli bir tarihselliğin ürünüdür. Morgan (1986: 72) mülkiyet meselesi ile ilgili olarak şöyle demektedir:

Mülkiyet fikri insan düşüncesinde çok yavaş ortaya çıkmış; çok uzun bir dönem bu fikir (idea) örtülü ve belirsiz bir durumda kalmıştır. Yabanlık döneminde ortaya çıkan mülkiyet fikrinin tohumları bu dönem ve ardından gelen barbarlık döneminin bütün yaşam deneyimlerinden geçerek, toplumun ilk olgunlaşmasını sağlamış; mülkiyetin denetleyici etkilerini kabul etmesi için insan düşüncesinin hazırlanması da ilk kez bu dönemde olmuştur. Bir tutku olarak, mülkiyetin tüm diğer tutkulara egemen duruma gelmesi ise uygarlığın ilerlemesini gösteren bir belirtken olmuştur. Mülkiyet fikri, insanın uygarlığa geçişini geciktiren engelleri aşmasına yol açmakla kalmamış, ülke-toprağı ve mülkiyete dayalı siyasal toplumun kuruluşunda da rol oynamıştır.

Morgan Mülk kavramının ikili bir anlamı bulunduğunu tespit etmiştir. Mülk bir yandan taşınmaz malların sahipliği anlamına gelirken; diğer taraftan devletin egemenliği altında bulunan toprakların bütününe ifade etmektedir (TDK Sözlüğü, 2018). Devletin mülkü olan topraklar da belirli bir tarihsel gelişme çerçevesi içerisinde ortaya çıkmış ve kapitalist devletin toprak mülkiyetine konu olmuştur. Kapitalist toplum, kendisinden önce gelen mülkiyet biçimlerini de dönüştürerek içermiştir. Bu içirme tarihsel bir süreklilik içerisinde gerçekleşmiş; devlet ya da kamu mülkü olan topraklar da süreklilik çerçevesinde mutlak nitelikler kazanmışlardır.

1.1. Feodal Toprak Mülkiyetinin Niteliği

Siyasal toplumun kuruluşundan sonraki dönemde mülkiyet fikri, modern dönemdeki mutlak mülkiyet anlayışından farklıdır. Toprak mülkiyetinin ilk biçimlerinde kan bağına dayalı toplumsal örgütlenmelerin, tarımsal üretimin ve işbölümünün gelişmesiyle toprak temelli hale geldiği; yaşamın ve kendi kendini yeniden üretip nesneleştiren yaşam faaliyetlerinin nesnel koşullarının mülk edinildiği görülmektedir (Marks, 2013: 445). Nesnel koşulların temeli olarak toprak, toplumsal örgütlenmenin yerleşme yerini ifade eder; topluluğun toplum olarak kendini yeniden üretmesinin mekânıdır. Toprak, aynı zamanda artık ürünün ortaya çıktığı mekânı da ifade etmektedir. Kapitalizm öncesi toplumlarda birey, topluluk üyesi olması hasebiyle mülk sahibi olabilir, aynı sıfatla topluluğun mülkü üzerinde de hak sahibidir. Buna göre toprakta ilk kez mülkiyet hakkını tanıyan ve güvence altına alan

Roma İmparatorluğu olmuştur. Bundan sonra ise 16. yüzyılda Batı Avrupa'da kapitalizmin gelişimiyle toprak, mutlak mülkiyet olarak tekrar tanımlanmıştır. Aradaki dönem ise feodal toprak mülkiyeti biçimini temsil etmektedir. Krallık toprakları, kilise toprakları ve kamusal topraklar ile toprakta tasarruf yoluyla üretim yapma, feodal dönemde öne çıkan mülkiyet biçiminin niteliğini oluşturmaktadır (Köymen, 2012: 28).

Toprak mülkiyeti üretimden kaynaklanmaz, zira toprak üretim için bir önkoşul olabilir, var olan üretim biçiminin sürdürülmesinde bir üretim aracı niteliği taşır. Bu niteliği itibariyle salt toprağa dayanan ve doğal koşulların etkisi altındaki bir üretim biçimi, geçimliğe/öztüketime yönelik ekonomidir. Geçimlik ekonomideki mülkiyet ilişkisi ise diğer tüm üretim biçimlerinde olduğu gibi gerçekliğini, mülkiyetin yeniden üretiliş tarzından alır. Üretim biçimi feodal tarzda ise mülkiyetin yeniden üretiliş tarzı kolektiftir; topluluk tarafından yeniden üretilir. Ekonomik ve siyasi zorun bütünleşmesi ve bireysel mülkiyetin olmadığı statik bir yapı ortaya çıkarır.

Toprakta elde edilen ürünün bölüşümü de topluluk yapısına uygundur. Hiyerarşik olarak kademelenmiş bir toplumsal yapıda en üstte bulunan hükümdar ya da lord, artık ürüne el koyar. Artık ürüne el koyma biçimi de bu açıdan farklılaşır. Kapitalizm öncesi dönemde artık ürüne iktisat dışı koşullarda; siyasi, hukuki ya da askeri baskı yoluyla el konulur. Geleneksel bağlar ve görevler artık ürünün toprak beyine ya da devlete angarya, rant, vergi ve benzeri yollarla devrini sağlar (Wood, 2003: 42). Toprak ise bir değişim değerine tam olarak sahip değildir. Alınır-satılabilmesinden ziyade kullanım hakkının kimde olduğu önem kazanır. Bu bakımdan toprağın kullanım değeri önemlidir. Toprağın kendisinin bir meta olarak kendi değiş tokuşunun değil, toprak üzerinde yetişen ürünün meta olarak değiş tokuşuna aracılık ettiği görülmektedir. O halde toprağın emek yoluyla ortaya çıkarılan bir meta değil, doğa tarafından “verili” bir kaynak olduğundan onu mülkiyet haline getirmenin daha en başında bir işgal ya da çitleme eylemini içerdiği söylenebilir. Köymen (2012: 34), feodal dönem mülkiyet ilişkilerinin oluşumunu şöyle açıklamaktadır:

Feodalizm olarak adlandırılan sistem, İngiltere’de 14., Fransa’da 18., ve Rusya’da 19. yüzyıla kadar sürmüştür. Bu sistemin temel özellikleri şöylece sıralanabilir: Koşullu ve hiyerarşik toprak mülkiyeti düzeninde, ülkenin sahibi sayılan kral, belirli koşullar/yükümlülükler karşılığında (savaş zamanı kralın ordusuna askerle katılmak gibi) toprağın kullanım hakkını soylulara verir ve nihayet üretici serflere kadar bu zincir sürerdi. Yükümlülükler yerine getirilmediği zaman topraklar geri alınabiliyordu. Yani feodal mülkiyet karşılıklı hak ve görevlere dayanıyordu. Ayrıca neyin, ne zaman ekileceği ve benzeri konularda malikane sahibi ve geleneksel hukuka göre köy toplumu söz sahibiydi. (oysa mutlak mülkiyetin egemen olduğu kapitalizmde, toprak

sahibi toprağını dilediğince kullanabilir ya da satabilir.) Serf yasal olarak toprağa ve lorda bağımlıdır; bunları terk edemez; köleden farklı olarak lord da serfi ailesinden ayırıp satamaz. Lordun yargılama hakkı vardı; kurallara uyduğu sürece onun güvenliğini sağlamakla yükümlüydü ve toprağın kullanım hakkı serfin çocuklarına da geçiyordu.

Osmanlı tımar rejimi⁵, Avrupa feodalizmiyle karşılaştırıldığında toprağın mülkiyeti açısından birtakım benzerlikler taşımaktadır. Toprakların mülkiyetine sahip bir padişah, savaş zamanı asker toplamak üzere topraklarını tımar biçiminde tahsis ederek sipahilere dağıtmakta, sipahi de köylülere toprakları işlemeleri için kullanım hakkı vermektedir. Topraklar üç yıl boş bırakıldığında geri alınmaktadır. Köylülerin toprağa bağlılıkları ilkesi burada da görülmekte ve ölen köylünün yerine oğlu toprakların tasarruf hakkını ele geçirmektedir. Osmanlı Devleti'nin feodal dönemde Avrupa feodalizminden farklı olarak geniş bir coğrafyada merkezi idare aygıtı kurabilmiş olması ve tımarlıların lordlardan farklı olarak asil olmamaları belirgin farklılıklar olsa da, devletin modern anlamda doğrudan hükmedebildiği alan sınırlıdır (Köymen, 2014: 78) ve topraksal sabitliğin gerçekleşmemiş olmasından dolayı bir kesinlik içermez. Tımarlı sipahiler ve toprağa dolaylı yoldan sahip olan devlet görevlileri de yalnızca doğuştan asil olmayıp yine büyük toprakların tasarrufunu elde edebilmişlerdir. Feodal dönemin koşullarından kaynaklanan bu özellikler, Avrupa açısından zaman içinde yok olmuştur. Osmanlı Devleti açısından ise, 16. yüzyıldan itibaren savaş gelirlerinin ve transit ticaret gelirlerinin azalması sonucunda miri arazilerden elde edilen gelirler, iltizam ve mukataa yoluyla satılmaya başlanmıştır (Köymen, 2014: 79). Fakat toprak mülkiyetinin modern biçimini temsil eden esaslı bir dönüşüm meydana gelmemiştir.

Feodal üretim biçiminin son döneminde ortaya çıkan İngiliz Çitleme hareketleri de toprağın bir ortaklık mülkü olmasından çıkarılıp⁶ kapitalist

⁵ İngiltere'de tımar sisteminin bir benzeri mevcuttur. Copyhold/er terimi, feodal toprak tasarrufunun varlığını ifade etmektedir. "Bir manora ait olan toprağın bir kısmına, lordun siciline düşülen kayda uygun olarak bu hakka sahip olan kişi tarafından tasarruf edilmesidir. Copyholher belki şartlı ya da sınırlı malik olarak tanımlanabilecek bu hakka sahip olan kişidir."(Hill, 2016: 405).

⁶ Modern anlamda birey, yurttaş, mutlak özel mülkiyet gibi kavramların en baştan beri var olmadığı muhakkaktır. Zaten Felsefe'nin Sefaleti adlı eserinde Marx, "Her tarih çağında mülkiyet, farklı olarak ve tamamen değişik bir sosyal ilişkiler dizisi altında gelişmiştir. Böylece, burjuva mülkiyetini tanımlamak, burjuva üretiminin bütün sosyal ilişkilerinin tam bir açıklamasını vermektense başka bir şey değildir. Mülkiyeti bağımsız bir ilişki, ayrı bir kategori, soyut ve ölümsüz bir fikir olarak ele alıp tanımlamaya çalışmak metafiziğin veya hukuk biliminin [yarattığı] bir hayale kapılmaktan başka bir şey değildir."demektedir. (Marks, 2011: 140).

üretim biçiminin mülkiyet anlayışına uygun bir şekilde mülkiyet ilişkilerinin yeniden biçimlenişini ifade eder. Cemaaten tasarruf edilen meralar, ormanlık alanlar ve ortak mallar üzerinde toplu mülkiyetin aşınması meselesi İngiltere’de belirginleşir.⁷ İngiltere’de ormanlar ve diğer ortak araziler üzerindeki kadim tasarruf haklarının aşınması (Terzibaşoğlu, 2006: 129), mutlak özel mülkiyetin yolunu açmıştır.⁸ 15. yüzyılın sonu 16. yüzyılın başlarındaki tabloyu Marks (1986: 616) şöyle çizmektedir:

Kral ve parlamento ile çetin bir çatışmaya giren büyük feodal beyler, köylüleri, tıpkı kendileri gibi feodal haklara sahip buldukları topraklardan zorla söküp atarak ve ortak topraklara el koyarak, çok daha fazla proleter yarattılar... Şurasını da unutmamamız gerekir ki, serf bile harç veren bir mülk sahibi olmakla birlikte, yalnız evine ait bulunan toprak parçasının değil, ortak toprakların da ortak sahibiydi.

Ortak toprak mülkiyetini günümüzdeki devletin toprak mülkiyeti olarak yorumlamak anlamlı mıdır? Ya da özel mülkiyet olarak bir hakka konu olmamış toprakların devlet mülkiyetine geçtiği söylenebilir mi? Bu sorulara cevap verebilmek için devletin toprak mülkiyetine sahipliğinin niteliğine karar vermek gerekmektedir. Gerçekten de kapitalist devletin sahip olduğu toprak mülkiyeti önceki dönemlerdeki kolektif mülkiyet biçimine benzemekle birlikte niteliksel olarak farklılaşır. Bu niteliksel farklılaşma, Marks’ın mülkiyeti toplumsal bir ilişki olarak tanımlamasıyla da paraleldir. Kapitalist toplumsal ilişkilerin öncesindeki yapılarda toprak sahibi olarak bireylerin ya da özel mülkiyetin basitliği yoktur. Sahipliğin kime ve neye ilişkin olduğu, hatta sahipliğin olup olmaması meselesi belirgin değildir (Sayer, 2011: 88-90). Zira Marc Bloch (2014: 197), modern mülkiyet kavramının ortaçağ Avrupası’na dair bir kavram olmadığını ifade ederken şöyle demektedir:

Aslında başka nedenlerle de bir taşınmaz için kullanılan mülkiyet sözcüğü hemen hemen boş bir anlama sahipti... Genel olarak babadan

Böylece modern mülkiyet ilişkilerinin verili olmadığı, onun bir burjuva üretiminden kaynaklandığı; böylece modern öncesi dönemde İngiltere de dahil olmak üzere kapitalist üretim ilişkilerinden önce mutlak özel mülkiyetin belirginleşmediği ifade edilebilir.

⁷ Yönetmenliğini Raoul Peck’in yaptığı, senaryosunu Raoul Peck ile birlikte Pascal Bonitzer’in yazdığı 2017 yapımı “Le Jeune Karl Marx (Genç Karl Marx)” filminin giriş sahnesi, İngiltere’de ormanlık alanların çitlenerek özel mülk haline getirilmesinin doğurduğu sonuçlar açısından fikir vermektedir. Ortak alan olarak ormanlardan eskiden beri odun toplayan köylülerin üzerine atlı polislerin saldırması ile başlayan filmde, ortak alanların çitlenmesi ve özel mülk haline getirilmesi yansıtılmaktadır.

⁸ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz: Thompson, Edward P., *Avam ve Görenek*, (çev: Uygur Kocabaşoğlu), Birikim Yayınları, İstanbul, 2006. Thompson ortak arazilere ilişkin şu saptamayı yapmaktadır: “köy nizamnamelerinde, boş alanlardaki genel haklar, mahkemelere yapılan müracaatlar dışında çoğu kez -kimi zaman bütün tasarruf edenler ya da kayıtlı malikler, kimi zaman “manorun içindeki herkes” ya da “sakinler”, ya da “rençperlere”, ya da “parish ahalisi” gibi- gevşek ve belirsiz terimlerle ifade edilmektedir.”

oğula geçmiş bir yolla toprağı işleyen ve ürünü toplayan tasarruf hakkı sahibi; bu tasarruf hakkı sahibinin belirli vergiler ödediğı ve bazı durumlarda ekili araziye el koyabilen doğrudan senyörü; bu senyörün senyörü ve bu şekilde uzayıp giden tüm feodal hiyerarşik yapıda yer alan bunca insanın her biri, aynı biçimde geçerli nedenlerle, aynı toprak parçasına “benim tarlam” diyebilirdi!

O halde feodal dönemde toprak mülkiyetinin mutlak anlamda bir özel mülkiyeti ifade etmediğı, devlet mülkiyeti denilen toprak mülkiyetinin de modern anlamdaki devlet mülkiyeti olmadığı görülmektedir. Mutlak özel mülkiyetin diğer biçimlerden ayrı olarak içinde barındırdığı özellikleri açısından bazı özgüllüklerinin mevcut olduğu çıkarsaması yapılabilir. Böylece devlet mülkiyeti ve ferdi toprak mülkiyeti arasındaki ayırmda belirginleşmiş olur.

1.2. Mutlak Toprak Mülkiyetinin Niteliğı

17. ve 18. yüzyıllara geldiğinde İngiltere’de ortak kullanım alanları çoktan çitlenmeye başlanmıştı. Hatta mahkemeler artan oranda lordun boş arazisinin ve toprağının görenek tarafından sınırlandırılmış ya da engellenmiş olmasına rağmen lordun kişisel mülkü olduğuna dair karar vermektedirler. Bu kararlar, köylerdeki fiili uygulamaları doğrudan etkilemese bile topraksız avam mahkemede görülen bir davada ya da çitleme meselesiyle her türlü haklarından mahrum kalmaktadır. Tasarruf ya da kullanma hakkı ortak kullanımdan bir kişiye geçmiş olmakta; fakat yeni biçim tasarruf hakkı olarak değil mülk olarak transfer edilmektedir (Thompson, 2006: 167-168). Arazi Kanunnamesi’nin ortak alanlar açısından getirdiğı düzenlemeler çerçevesinde verilen mahkeme kararları ise İngiltere’den farklılaşır. Arazi Kanunnamesi’nin uygulamalarını konu alan bir tez çalışmasında şöyle denilmektedir (Akan, 2015: 105)⁹:

⁹ Mahkemelerin içeriklerine ve anlaşmazlık konularına dair daha ayrıntılı bir inceleme tezde yer almaktadır. Örneğin Kocaeli Sancağı’na bağlı Adapazarı Kazası’nın yedi köy ahalisi, önceden beri tasarruf ettikleri 1500 dönümlük mera üzerinde hak iddiasında bulunan ve ortak alanı “fuzülü ve bigayr-ı hakk zabt” eden Yakup Bey ve etrafını kaza idaresine şikayet ederler; zira Yakup Bey zabt ettiği alanı köylülerin kullanımına kapatmış, kendisi tasarruf etmektedir. Kaza idaresi, meranın ortak kullanım alanı olduğunun ispatlanmasını isteyince köylüler diğer köy ahalisini şahit gösterek kadimden beri bu arazinin mera olduğunu ispatlarlar, böylece Arazi Kanunnamesi’nin 97. maddesi gereğince mera köy halkının ortak tasarrufu kabul edilir. Divan-ı Humayun da bu kararı onaylar (Akan, 2015: 106-108). Öyle ki bazı durumlarda mahkeme kayıtları, ortak kullanım alanı olmasından dolayı yerel eşraf tarafından zabt edilmesi oldukça mümkün olan yerlerin dahi merkezi devlet makamlarınca Arazi Kanunnamesi’ne dayanarak hemen karşı konulduğu ve eski haline geri getirildiğine dair işaretler sunmaktadır (Akbulut, 2007: 54).

Kırsal hayatın önemli hayat kaynaklarından biri olan meralarla ilgili yaşanan anlaşmazlıkların çözümünde “kadîmî” uygulamanın başat rolünden bahsedilmişti. Arazi Kanunnâmesi’nin doksan yedi ilâ yüzüncü maddeleri bir veya birden fazla köy ahali tarafından ortaklaşa kullanılan meraların tasarruf şeklini düzenlemiş olup bu konuda mevcut “intifâ” pratiklerinin devamından yana tavır koymuştur. Meralarla ilgili yapılan toplam yirmi dört şikâyetin on yedisi meraların kullanım şeklini düzenleyen doksan yedinci maddeye, bir tanesi ise üzerinde mandıra ve ağıl gibi mülk binaların yer aldığı mîrî arazilerden bahseden seksen ikinci maddeye atıfla çözülmüştür. Diğer altı şikâyet konusunda çıkan hükümlerde ise henüz yürürlüğe girmediği için kanunnâme maddelerine atıf yapılmamıştır. Ancak şikâyetlerin çözümünde izlenen usul açısından kanunnâme öncesi ve sonrası arasında bir fark yoktur. Her iki durumda da çözümü belirleyen eski intifa pratikleridir. Anlaşmazlığa konu olan mera “kadîmî” olarak hangi köy veya köylere aitse, karar bu köy ahalesinin lehine olacaktır. Meralardan yararlanma usulleri de bahsi geçen eski geleneğin sınırları tarafından çizilmiştir. Kanunnâme bu sınırları daraltacak ya da genişletecek yeni adımlar atmamış, mevcut intifa pratiklerini teyit etmekle yetinmiştir.

O halde siyasi ve iktisadi zorun bütünlüğüne dayalı toplumsal yapıdaki toprağın tasarruf biçimleriyle, siyasi ve iktisadi zor ayrımına dayanan toplumsal yapıdaki hukuki forma bürünmüş mutlak toprak mülkiyeti, niteliksel olarak birbirinden farklılaşır. Bu farklılığı yukarıdaki karşılaştırma örneğinde görmek mümkündür. Toprak üzerindeki üretim ilişkileri ve mülkiyet biçiminin dönüşümü, kapitalist-liberal dönüşümün altyapısal niteliğini oluştururken, hukuki metinler liberal siyasi düzeni yerleştirilmesinde üst yapısal birer meşruiyet aracı olmuştur (Reyhan, 2008: 146). Fakat Arazi Kanunnamesi’nin uygulanış biçimi bu zeminle örtüşmemektedir.

Toprakta mutlak özel mülkiyetin ortak kullanıma ayrılmış toprakların bölünmesi, çitlenmesi ve sarılması yoluyla edinildiği görülmektedir.¹⁰ Locke’nin mülkiyet kuramı, ortaklaşa mülkiyetin giderek parçalandığı ve

¹⁰ Çitlemeden önce de toprakta özel mülkiyet oluşmuştur. Zira üretim araçlarının gelişip de tarımın özellikleriyle birleşmesi, ortaklaşa üretimin yerine aile üretimini ortaya çıkarmış, böylece ortaklaşa mülkiyet kısmen aile mülkiyetine dönüşmüştür. Tarımsal komünlerin mülkiyete geçiş biçimleri farklılaşsa da ortaklaşa mülk denilen bazı araziler özel mülke tâbi olmamaktadır. Erdost, 2005: 267). Örneğin Osmanlı toplumundaki metruk araziler, germenlerde otlaklar, av alanları, ormanlar ortaklaşa mülkken, Roma’da da *ager publicus* denilen devlet mülkleri bulunmaktadır. *Ager publicus*, Roma Cumhuriyeti’ne özgü devlet mülkiyetindeki bir toprak biçimidir, bu toprak biçimi çeşitli yollarla Roma yurttaşlarının özel mülkiyetine geçirilebilir. (Johnson, 2013: 178).

mutlak anlamda özel mülkiyetin geliştiği yapının kuramsal temelini oluşturmuştur.¹¹ Ona göre, doğadaki her şey bütün insanların ortaklaşa olarak kullanımına açıkken insan, kendisi ve kendi emeği üzerinde bir mülkiyete sahiptir. İnsanın bu kendi mülkiyetinde kendisinden başka kimsenin hakkı yoktur.¹² O halde insan bedeninin emeği de kendisindedir. Böylece,

“insanın, doğanın kendisine verdiği ve onda bıraktığı şeyleri, emeğini katarak ve kendi özüne ait olan şeyleri karıştırarak bu durumun içinden çıkarması, bu şeyleri, kişinin mülkiyeti yapar. Bu şey, içine emek eklenerek ortak doğa durumundan çıkarıldığından, diğer insanların müşterek hakkı bu şeyden dışlanmış olmaktadır. Emek, emekçinin sorgulanamaz mülkiyeti olduğundan, bu kişi (emekçi) dışında hiç kimse, bir kez emeğini katmış olduğu şeye sahip olma hakkına sahip olamaz. Bu söylenenler, en azından, başkaları için de ortaklaşa biçimde, yeterli ve aynı nitelikte iyi şeylerin kaldığı yerde geçerlidir... Dolayısıyla, şu ya da bu bölümü almak, bütün ortakların açık bir onayına bağlı değildir. Böylece, diğerleriyle birlikte müşterek bir hakka sahip olduğum atımın ısırması olduğu otlar; hizmetlimin kesmiş olduğu çimenler; herhangi bir yerde kazmış olduğum maden filizi; başka birinin onayı ya da rızası olmaksızın mülkiyetim olur. Bana ait olan emek, bu şeyleri, içinde buldukları müşterek durumdan çıkararak, mülkiyetimi onların içine yerleştirmiş bulunmaktadır” (Locke, 2012: 23-24).

Locke emek yoluyla müşterek, kolektif olanın bireysel mülkiyet haline getirilebileceğini ifade etmektedir. Ortak alanların çitlenme yoluyla başkalarının kullanımına kapatılarak işlenmesi, işlenirken de geliştirme yoluyla daha fazla ürün alınması, çitleyenin mülkiyet hakkını doğurmuştur. Keza ortak toprak mülkiyetini Locke buna mukabil biçimde değerlendirmektedir. Topluluğun sahip olduğu topraklar tanrı tarafından verilmiş olsa da, tanrı

¹¹ İngiliz çitleme, ıslah ve mülkiyet ilişkilerindeki dönüşümünün izi, net biçimiyle Locke'nin mülkiyet kuramında açığa çıkar. Diğer doğal hukuk kuramcılarının da (Grotius, Hobbes ve Rousseau gibi) mutlak mülkiyete geçişe dair kendi bağlamlarına uygun düşünceleri mevcut olsa da yazının incelenme alanı çerçevesinde Locke'nin toprağa ve mülkiyete ilişkin fikirleri aydınlatıcı olmaktadır. Toprağın üretken ve kârlı hale getirilebilmesi ile emek kaynaklı özel mülkiyetin ortak mülkiyete üstün gelişiminin kuramını oluşturan Locke (Wood, 2003b: 122), bu çerçevede Fransız tipi mülkiyet ilişkilerinin üzerinde duran Rousseau'dan farklı olarak tarımsal kapitalizmin ilk ve özgün örneği olan İngiltere bağlamını mutlak özel mülkiyeti ortaya çıkaran süreç açısından temsil etmektedir.

¹² Her ne kadar Locke kişinin bedeninin emeğine yalnızca o kişiye sahip olunabileceğini, insanın kendi bedeni üzerinde yalnız kendi mülkiyetinin bulunabileceğini ve kişinin bedeninin emeği ile ellerinin yaptığı işin kendisine ait olması sayesinde doğal olanı dönüştürüp mülkiyet haline getirebileceğini belirtse de hizmetlisinin emeğinin üretmiş olduğu ürüne de el koyabileceği ve ürünün el koyanın mülkiyeti sayılacağını kabul etmektedir. Bu da Locke açısından mülkiyeti oluşturan doğrudan emekçilerin üretmiş olduğu değerinden kendisi değil, bu değerden kârlı biçimde kullanılması olduğuna işaret etmektedir (Wood & Wood, 2008: 203).

emek yoluyla insanın yaşamsal faaliyetlerini idame ettirebilmesini ve varlığını sürdürmesini buyurmuş; ekip, değerlendirip, sürüp ve ürünlerinden yararlanabildiği ölçüde toprağın kişinin mülkiyeti olabileceğini ifade etmiştir (Locke, 2012: 26). İnsanın emeği aracılığıyla toprağı ortaklaşa olandan ayırabileceği, bunu yaparken de ortaklaşa topraklar üzerinde hakkı bulunan herkesten onay almanın gerekmediği fikri, özel mülkiyete temel oluşturmuştur. Böylece insan, yaşamının faydası için kendi emeğini kullanarak ve tanrının emirlerine uyararak yeryüzünün belli bir bölümünde egemenlik kurmuş, toprağı tohum ekerek ve işleyerek emeğiyle ona yeni bir şeyler eklemiş ve mülkiyeti haline getirmiştir. Başkalarının üzerinde hak iddia edemediği bu toprak kişinin özel mülkiyeti olmuştur (Locke, 2012: 26-27).

Mutlak özel mülkiyete geçiş, İngiltere’de, ortak arazilerin kullanımı aleyhine bir sonuç doğurmuştur. Diğer bir deyişle ferdi toprak mülkiyetinin genişlemesi kolektif kullanılan toprakların yağmalanmasıyla birlikte gerçekleşmiştir. Bu geçiş yalnızca İngiltere ile sınırlı kalmamıştır. Türkiye için de kolektif toprakların özel mülkiyete geçiş süreci kapitalistleşme mantığı çerçevesinde gerçekleşmiş; fakat bu dönüşüm belli açılardan farklı nitelikler taşıırken ve İngiltere ile karşılaştırıldığında çok daha sonraki bir tarihsel süreçte gerçekleştirilirken, aynı dönemde İngiltere açısından bu süreç çoktan bitmiştir. Sürecin niteliksel farklılığı şöyle açıklanabilir:

Türkiye ile Avrupa ülkeleri arasında temel bir fark bulunmaktadır. Avrupa’da, 18. yüzyıldan itibaren toprağın bir meta olarak üretimi ve oluşan rantın paylaşımı kapitalistler arasındaki özel mülkiyet ilişkileri ve toprağı aktarılan sermaye miktarı bağlamında gerçekleşmiştir. Yani burada farklılık rantı esastır. Türkiye’de ise bu ilişki devletin mülkiyetindeki toprağın özel mülkiyete geçişi şeklinde gerçekleşmekte ve bu şekli ile mutlak rantın konusu olmaktadır (Yırtıcı, 2011: 362).

Diğer taraftan Osmanlı Devleti’nde de büyük çiftliklere rastlanmasına rağmen özel mülkiyetin doğmayışı ile ilgili farklı düşünceler bulunmakla birlikte Keyder, âyânın devletin toprakları üzerindeki mülkiyet hakkını kısmen ihlâl etmesine rağmen bunu kalıcı bir özerkliğe dönüştüremediğini, merkezi devlete karşı hiçbir zaman hakiki bir tehdit oluşturamadıklarını, âyânın elde ettiği gücün merkezi otoritenin boşluklarına göre doldurulabildiğini ve devlet güçlendiği zaman ayan gücünün sönümlendiğini belirtmektedir (Keyder, 1998: 10). Böylece ayanlar, toprakta özel mülkiyetin yerleşmesi ile değil; iktidar boşluklarını kullanarak tefecilik, faizcilik vs. gibi doğrudan toprağın geliştirilmesine dayalı olamayan yolları tercih etmişlerdir. Böylece Locke’nin geliştirme kuramı kendini gerçekleştirecek üretkenliğe ve emeğin kârlı kullanımı amacına dayalı bir mülkiyet rejiminin varolmasından dolayı Osmanlı açısından geçersiz kalmıştır.

2. Sahipliğin El Değiştirmesi/Çitleme (mi)?

Arazî Kanunnâmesi'nin tek başına hukuksal bir metin olarak toprakta sahipliğin el değiştirmesinde belirleyici olduğunu ya da mutlak özel mülkiyet biçiminin oluşturucu ögesi olduğunu söylemek oldukça zordur. Miri arazî üzerinde kimi haklar açısından bir genişleme getirip özel mülkiyete yakınlığı çokça dile getirilse de, kanunnâmede bu iddiaları tersine çevirecek hükümler bulmak da zor değildir. Literatürde genel olarak ferağ ve intikal haklarının özel mülkiyet biçimini getirdiği söylenmekte, Arazî Kanunnâmesi'nin muhtelif maddeleri, ferağ ve intikal haklarının birer bölüm olarak kanunnâmede düzenlenişi bu tezlere dayanak olarak gösterilmektedir. Oysa ferağ hakkı toprağın mülkiyetinin satışı değil, tasarruf hakkının satışı anlamına gelirken, intikal olarak gösterilen miras hakkı, daha önceki dönemlerde de mevcuttur.¹³ Arazî Kanunnâmesi yalnızca mirasçı sayısını arttırmaktadır. Bu açılardan ele almak üzere Arazî Kanunnâmesi'nde ortak olarak nitelenen toprakları bakmak gerekmektedir.

2.1. Miri Arazînin Özel Mülkleşmesi (mi)?

Arazî Kanunnâmesi Tanzimat döneminde hızlanan reform hareketleriyle birlikte toprakta da bir düzenleme yapmanın gereği olarak ortaya çıkmıştır.¹⁴ Kanunnâme Ahmet Cevdet Paşa'nın başında bulunduğu bir komisyon tarafından hazırlanmış, komisyonun diğer üyeleri Tahsin, Arifi ve Mehmed Rüşdi Beyler'den oluşmuştur (Barkan, 1999: 369; Yıldırım ve Kadioğlu, 2010: 159; Yıldırım, 2015: 139). Kanunnâmeden önce her eyalet için farklı arazî ve toprak düzenlemeleri mevcutken, Kanunnâme ile bu farklılıkların bir metin altında toplanarak yok edilmesi amaçlanmıştır. Zira daha öncesi için Cevdet Paşa (1991: 164) şöyle demektedir:

¹³ Kavramların kullanımı üzerinde bir mutabakatın olmayışı, Osmanlı toprak düzenine dair yaklaşım biçimlerinin de farklılaşması sonucunu doğurmaktadır. “Örneğin rakabe kavramı, literatürde yüksek mülkiyet, gerçek mülkiyet ya da çıplak mülkiyet olarak farklı biçimlerde tanımlanmaktadır. Çiftlik kavramı için de aynı şey geçerlidir” (Aytekin, 2005: 742). Fakat rakabe kavramı nasıl kullanılırsa kullanılsın modern anlamda mutlak özel mülkiyeti temsil etmesi beklenemez. Zira Osmanlı Devleti'nin hem iktisadi hem de toplumsal yapısı birlikte düşünüldüğünde mülkiyet ilişkilerinin de kapitalist nitelikli bir yapıya dayanmadığını belirtmek gerekmektedir. Bu bakımdan ferağ ve intikal kurumlarının her ikisi de kapitalist mülkiyet ilişkilerinden değil, feodal tasarruf biçimlerinden kaynaklanır.

¹⁴ Arazî Kanunnâmesi üzerine yazılmış kapsamlı bir doktora tezi için bkz: Kenanoğlu, M. Macit, *1858 Arazî Kanunnâmesi'nin Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısı Üzerindeki Etkileri (1858-1876)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

Memâlik-i devlet-i aliyye hiç bir devletin memâlikine benzemez. Bir vilayet diğer bir vilayete, belki bir vilayetin bir sancağı diğer sancağına uymaz anın için devletçe mevzu olan usulün her yerde muttarid [aynı şekilde, devamlı olan] olarak icrasınâ kabildir.

Meclis- i Muvakkat Komisyonu, Arazî Kanunnâmesini hazırlayarak önce şeyhülislamın sonra da padişah onayına sunmuştur. Böylece Kanunnâme, 09.10.1274 (1858) yılında Takvim-i Vakayi'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Her eyalet, liva ve kaza meclislerine ve mahkemelere birer adet gönderilmek üzere 7500 adet nüshası basılmıştır. Arazî Kanunnâmesi Bosna ve Niş dışında neredeyse tüm ülke topraklarında uygulanma olanağı bulmuştur¹⁵ (Kenanoğlu, 2006: 124).

1858 Arazî Kanunnâmesi'ne dair tartışmalar genel olarak kanunun modern bir mülkiyet rejimini getirip getirmediği üzerine yoğunlaşmaktadır. Öncelikle kanunun modern anlamda bir hukuki metin olarak tüm imparatorluk coğrafyasını kapsayıcı biçimde getirdiği düzenlemelerin, önceki biçimlerden farklı olduğunu kabul etmek gerekmektedir.¹⁶ Arazî Kanunnâmesi 132 madde ve 3 bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerle önceden yapılmış düzenlemeler¹⁷ geçersiz kılınmaktadır.¹⁸ Fakat elbette yalnızca hukuki bir metin olarak kanunnâme önceki düzenlemeleri tek başına geçersiz kılamaz.

¹⁵ Ahmet Cevdet Paşa (1986: 142) Tezahir adlı eserinde şöyle demektedir: “Ez-cümle Bosna vilâyeti çiftlikleri bir nizâmnâme-i mahsûs ile kavânîn-i umûmiyyeden istisnâ olduğu gibi Niş tarafındaki çiftlikler için dahi bir nizâmnâme yapılmış ve Niş mülhakatından olan ba’zı mahâllerdeki çiftlikler maktû’a merbût olarak te’âmül-i kadîmi vechile tasarruf olunmakta bulunmuştur. Arazi Kanunnamesi’nin Bosna ve Niş topraklarını düzenlememesinin, bu topraklar için ayrıca bir düzenleme yapılmasından kaynaklandığını ileri süren görüşler A. Cevdet Paşa’ya bu ifadeler üzerinden atf yapmaktadırlar. Kenanoğlu Bosna ile ilgili Arazi Kanunnamesi’nin uygulanmamış ve Bosna için başka bir Kanunname yapılmış olmasının sebebini şöyle açıklamaktadır: “Bosna çiftlikleri hakkında ayrıca bir nizâmnâme yapılmasının bir sebebi, bölgedeki mültezimlerin suistimallerinden dolayı bölgedeki çiftçilerin isyan derecesine ulaşan memnuniyetsizliklerini önlemektir” (Kenanoğlu, 2006: 124).

¹⁶ Arazî Kanunnâmesi’nden önceki döneme dair de kapsamlı tartışmalar mevcuttur. Osmanlı Devleti’nin üretim biçimi ve toprak düzeni üzerindeki tartışmalar yine toprakta özel mülkiyetin bulunup bulunmadığı ile ilgilidir. Bu yazıda mevzubahis tartışmalara genişçe yer verme imkânı bulunmamakla birlikte, mutlak özel mülkiyetin yalnızca Osmanlı için değil, feodal dönemde hiçbir yerde mevcut olmadığı, metnin ilk bölümünde tartışılmıştır.

¹⁷ “Tanzimat devrine kadar Osmanlı Devleti’nde modern anlamda bir kanunlaştırma hareketine rastlanmaz. Arazi hakkında müstakil bir kod bulmaya imkân yoktur. Arazi hakkındaki mevzuat muhtelif eyaletler için çıkarılmış bulunan kanunnamelerin baş kısmına bir mukaddime şeklinde konuyordu... Bu konuda konulan kanunların en meşhuru Kanuni Sultan Süleyman zamanında Ebussuud Efendi tarafından vücuda getirilmiştir. Ebussuud Efendi, Üsküp ve Selanik livalarını tahrire memur il kâtibi olarak hazırladığı defterlerle, Budin’in fethinden sonra hazırladığı Budin Defterinin başına koymuş olduğu mukaddimedeki miri arazinin hukuki rejimini sarıh bir şekilde izah etmektedir.” (Cin, 1969: 13-14).

¹⁸ İmparatorluk ve toplumsal ilişkiler bütünü birlikte düşünüldüğünde, mekân üzerinde hem iktisadi bir gerçeklik olarak bütünlük piyasasının kurulmamış olması hem de politik bir inşaa

Çünkü önceki düzenlemeler de tıpkı 1858 Kanunnâmesi gibi toplumsal bir gerçekliğe ve üretim ilişkilerinin biçimlenişine göre şekillenir.

Arazî Kanunnâmesi üzerine yapılmış çalışmalar, büyük oranda hukuksal metin incelemelerine ya da görevlendirilmiş kişilerin yazdıklarını karşılaştırmaya dayanmaktadır. Bu yaklaşım, devlet merkezli bir anlayışı temsil etmektedir.¹⁹ Bütün değişimin devlet eliyle yapılmış olduğunu kabul eden yaklaşım, toplumsal ilişkiler ve mücadeleler ağını görünmez kılmaktadır. Böylece arazinin bölüşümü ve mülkiyet biçimi yalnızca devlet ricalinin istekleri doğrultusunda şekillendirilmiş gibi görünmektedir. Oysa belirleyici olan yalnızca devlet değil, toplumsal ilişkiler bütünüdür. Keza Osmanlı tarihindeki isyanların bir kısmının da toprak düzenlemeleri nedeniyle ya da toprak düzeninin bozulmasıyla ilgili olduğu göz önüne alındığında devletin tek belirleyici olmadığı ortaya çıkmaktadır.²⁰ Tanzimat fermarı ile birlikte Anadolu'nun kırsalında iltizam uygulamasının vali ve diğer devlet görevlilerine yasaklanması, yerel eşrafın ilksel birikime yönelmesini mümkün kılmıştır. 1858 kanunnâmesiyle bu kesim, elindeki toprakları genişletmeye başlamış, özel mülkiyete benzer biçimde dönüşen miri arazî üzerinde, hak sahibi olmuştur. Böylece bir taraftan mültezimlik yoluyla diğer taraftan elde ettiği topraklarla zenginleşen, ilksel birikimden kaynaklı zenginliğini de toprakta geliştirme ve üretkenliğe yönelerek değil; ticaret ve tefeciliğe yatıran, aynı zamanda da köylü sınıfını sömüren asalak bir sınıf ortaya çıkmıştır (Önal, 2010: 51). Fakat bu miri arazîde özel mülkiyetin tanındığı anlamına gelmemektedir. Daha sonraki dönemde toprak ağası olarak tanımlanacak bu sınıf üçlü terazinin bir kolunu, Osmanlı devleti ve köylüler ise diğer kollarını

olarak ulus- devlete özgü örgütlenme biçimlerinin yerine feodal üretim biçimine özgü parçalı siyasal iktidar yapısının belirgin olması, bütünsel ve tek bir toprak düzenlemesi veya tekil bir hukuki bütünlükten azade olmanın gerekçesi olarak görülebilir. Bu temelde feodal üretim biçimine özgü kurumlar - örneğin tımar ve iltizam gibi-, daha önceki düzenlemelerin temelini oluşturmuştur. Arazî Kanunnâmesinde tımar ve iltizam usullerinin de kaldırıldığı zımnen ifade edilmektedir.

“Arazî-i mirîye rakabesi cânib-i beytül-mâle aid olarak ihale ve tefvizi taraf-ı Devlet-i Aliyye'den icra olunagelen tarla ve çayır ve yaylak ve kışlak ve korular ve emsali yerlerdir ki mukaddemâ ferâğ ve mahlûlât vuku'unda sahib-i arz itibar olunan tımar ve zeamet ashâbının ve bir aralık mültezim ve muhassılların izin ve tefviziyla tasarruf olunur iken muahharan bunların ilgâsı hasebiyle el-hâletü hâzihî taraf-ı Devlet-i Aliyye'den bu hususa memur olan zâtın izin ve tefviziyla tasarruf olunup mutasarrıfları yedlerine bâlâsı tuğrâlı tapu senedleri verilir. Tapu hakk-ı tasarruf mukabilinde verilen mu'accedir ki cânib-i mirî için memuru tarafından ahz ve istifâ kılınır” (Kanunnâme-i Arazî, 1858).

¹⁹ Devlet merkezli yaklaşımların Türkiye'deki yansımaları olarak görülebilecek “güçlü devlet geleneği” tezinin bir eleştirisi için bkz: Yılmaz, Ahmet, “Neo- Liberal Dönüşüm Sürecinde Türkiye'de Devlet Toplum İlişkileri, Toplumsal Sınıf Merkezli Bir Yaklaşım”, *M.Ü. İİBF Dergisi*, C:10, S:1, 2005, s.107-140.

²⁰ Bu konuyla ilgili bir örnek olması bakımından bkz: Barkey, Karen, *Eşkayalar ve Devlet*, (çev: Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015.

oluşturmaktadır. Arazî Kanunnâmesinin yayımlandığı dönemde Osmanlı köylüsünün durumuna bakıldığında, hukuki metinlerin düzenleyiciliklerinin üst yapısal olduğu netleşmektedir. Zira Karal (2003: 242-244), Osmanlı köylüsü açısından kanunnâmenin getirdiği düzenlemelerin etkili olmadığından şöyle bahsetmektedir:²¹

Köylünün, toprak üzerindeki bu tahdidi mülkiyet hakkı da emniyet altında değildi. Gülhane Hattı ile ilân edilmiş olan hayat ve mal sunluğu köylü için henüz gerçek haline gelmiş bir prensip değildi. Memleketin her tarafında türeyen eşkıya, köylüye musallat olmakta ve onun alın teri mahsulüne ortak olmakta idi. Köylü, eşkıya takibine çıkan jandarma ile hayvanlarını da beslemek zorunda kaldığı için hükümetin asayişini temin hususundaki faaliyetinin de masrafını yüklenmiş oluyordu... Orta Anadolu'da kuraklık yüzünden sık sık kıtlık oluyordu. Halk ayrıntı otu, ağaç kabuğu yiyor ve açlıktan kırılıyordu. Bu durum karşısında, başka bölgelerden hububat getirmek mümkün olmuyordu. Böylece, zengin servet kaynaklarına sahip bir imparatorluk halkı aç ve sefil yaşıyordu.

Diğer taraftan geçimlik ekonominin büyük oranda tasfiyesinin gerçekleştirilmeye başlandığı bu dönemde köylü sınıfı tasfiyeye karşı direnç göstermiştir. 19. yüzyılda Bulgaristan'daki Müslüman ağalara devlet tarafından köylü toprakları üzerinde mülkiyet hakkını tanınmış; geçimlik haklarının ihlâl edilmesine karşı ayaklanan köylüler, bu haklarının iadesini istemişlerdir (İslamoğlu, 1998: 62).

Devletin toplumsal ilişkiler bütününe bir parçasıdır; hukuksal metinlerdeki dönüşüm de bu çerçevede içerisinde bir anlam kazanmaktadır. Salt hukuki metinler üzerinden Osmanlı toprak sistemindeki dönüşümü anlamak oldukça zordur. Zira hukukun ideoloji hali, tarif ettiği gerçekliğin maddi/nesnel gerçekliğe uygun olmamasından kaynaklanmaktadır. Böylece salt hukuki kavramlarla açıklanan toplumsal ilişkiler tarif ettikleri toplumsal ilişkileri yansıtmazlar, hatta çarpıtır, norm ile olgu arasında bir açıklık ortaya çıkar (Akbaş, 2015: 183). Osmanlı'da toprak düzeninde miri arazinin mülkiyet olmayışı, toprak mülkiyetinin özel hukuk biçiminin Osmanlı Devletinde bulunmayışı ya da salt hukuki metin olarak Arazî Kanunnâmesi metni

²¹ Karal, toprak mülkiyetinin 1858 kanunnamesinde getirildiğini kabul edip, kanunun getirdiği bir yenilik olarak tasarruf edilen toprak üzerinde miras hakkının, ölen kişinin çocuklarına, çocukları yoksa ana ve babaya meccanen geçtiği hükmüne vurgu yapmaktadır. Bu mirasçılardan yokluğu halinde kanunnamede geçen diğer akrabalara tasarruf hakkının geçebileceği fakat bunların tapu harcı vermek zorunda olmaları maddesine yönelik olarak bu koşulun yerine getirilmesinin zor olduğundan kısa zamanda toprakların tekrar devlete geçmesi ile sonuçlandığını belirtmektedir. Bu sebeple 1867 düzenlemesi ile arazide veraset hakkı yedinci derece akrabalara kadar masrafsız olarak aktarılmıştır. (Karal, 2003: 249). Tam da bu sebeple Arazî Kanunnâmesi tek başına hukuksal bir metin olarak gerçekliği gösteremez.

üzerinden okunduğunda özel mülkiyete geçemeyişin perçinlenmesi yorumları yapılabilir. Fakat kanunnâmenin yapıldığı dönemin toplumsal gerçekliği ile kanunnâme metni arasındaki açıklık belirginleşmez. Bu bakımdan kanunnâme çıkarıldığı dönem bağlamında, somut bir gerçekliğe oturur. Devlet topraklarının özel mülkiyete dönüşümünün arazî kanunnâmesi ile bağı ancak bu somutluklardan ve ilişkiler bütününden çıkarılabilir. Fakat kanun metni de bu açıdan bütünüyle anlamsız kalmaz. Kanunnâme metni, devlet iradesini yansıtır. Bu bakımdan yapılan düzenlemeler, eski biçimlerin korunmasından öte bir anlam ifade etmemektedir. Modernleşme eğilimini bu sebeple Arazî Kanunnâmesinden okumak fayda sağlamamaktadır. Küçük köylülüğün korunmasından yana tavır takılan Kanunnâme, bu yönüyle, mülkiyet edinebilme yahut özel mülkiyet hakkına dair bir ipucu vermemektedir. Terzibaşoğlu'na göre, 1858 kanunnâmesi ve daha sonrasında gelen tapu nizamnameleri, yeni tahrir uygulamalarıyla yapılan düzenlemeler toprak üzerindeki tasarruf hakları düzeninin hem içeriğini hem de mülkiyet biçimini temelden dönüştürmüş, daha sonrasında gelen düzenlemelerle birlikte bu dönüşüm sürdürülmüştür (Terzibaşoğlu, 2006: 122). Fakat Arazî Kanunnâmesi metnine bakıldığında önceki dönemlerde de bir devlet politikası olarak korunan küçük köylülük düzeninin korunmasına devam edilme çabası göze çarpmaktadır. Tasarruf haklarında kısmi olarak düzenlemeler yapılmış olsa da mülkiyet biçiminin temelden dönüşümüne dair bir ize rastlamak mümkün değildir. Amaçsal olarak Kanunnâme, toprakta beş yüz yıldır uygulanagelen farklı kanun ve nizamnameleri bir araya getirmiştir. Mülk topraklara ilişkin düzenlemeler daha sonra, yine Ahmet Cevdet Paşa tarafından hazırlanan ve özel hukuk alanını düzenleyen Mecelle ile gerçekleşmiştir. Arazi Kanunnâmesi özel mülk topraklardan ziyade miri toprakların düzenlenişi ile ilgilidir.²²

Öncelikle kanunun ilk maddesi Osmanlı'daki toprak bölümlenişini beş kısma ayırmaktadır. Buna göre, birinci kısım doğrudan mülk olan arazilerdir. İkinci kısım miri arazî, üçüncü kısım vakıf topraklar, dördüncüsü metruk

²² Arazi Kanunnâmesi'nin getirdiği yenilikler, özellikle de özel mülkiyeti tanıyıp tanımadığına ilişkin bakış açılarını değerlendiren farklı yaklaşımların uzunca bir değerlendirmesi Kenanoğlu tarafından yapılmış ve sonuç olarak Kanunnâme'nin özel mülkiyeti perçinlemediği ifade edilmiştir. Kenanoğlu (2006: 136) şöyle demektedir: "1858 Arazi Kanunnâmesi özel hukuk münasebetlerini (ortakçılık, kiracılık vs.) değil, kamu hukuku ile ilgili münasebetleri ele almak suretiyle, mülkiyeti devlete ait olan toprağın kullanım biçimini düzenlemektedir.. Yani Kanunnâme'nin amacı devlet ile onu kullanacak kişiler arasındaki ilişkileri tanzim etmektir. Bunun dışındaki ortakçılık, kiracılık gibi hususlar özel mülkiyet münasebetleri olup özel hukuk mevzuatı çerçevesinde (fıkıh kuralları/Mecelle) değerlendirilecek hususlardır. Mecelle'nin getirdiği düzenlemeler Kanunnâme açısından uygulanacak hükümlerdir. Nitekim Arazi Kanunnâmesi hakkında yazılan şerhlere bakılacak olursa Mecelle ile bağlantılı hususların genişçe ele alındığı ve Mecelle'ye atıflar yapıldığı görülecektir."

arazî ve sonucusu mevat arazîdir (Kanunnâme-i Arazi, 1858: 103-104). Birinci biçimdeki toprak mülk arazîdir. Fakat Osmanlı'daki mülk arazînin doğrudan kapitalizmin ortaya çıktığı ülkelerde ortaya çıkmış olan mutlak mülkiyete denk düştüğü söylenemez. Fakat mutlak özel mülkiyetin yolunu açma anlamında miri arazîlerin zamanla mülk arazîlere yalnızca benzemesi açısından 1858 kanunnâmesi önemlidir. Diğer taraftan konu açısından önemli olan metruk ve mevat arazîdir. Ortak kullanımın Osmanlı'daki biçimi olarak bu arazîlerden metruk arazî, kullanımı bulunduğu yer ahalisinin ortak hakkı olarak kabul edilen yollar, caddeler, meralar, yaylak, kışlak, harman yeri, baltalık gibi alanları kapsamaktadır. Mevat arazî ise kimsenin tasarruf ve mülkiyetinde olmayan genellikle şehir ve kasabalara uzak boş yerlerdir (Ergenç, 2012: 224). Diğer bir deyişle üzerinde tarım yapılan arazîler ya da mülk edinilmiş arazîler değildir.²³ Miri arazînin bir biçimi olarak metruk ve mevat arazîler devlet mülkiyetidirler. Üzerlerinde kişisel bir tasarruf hakkı da kurulmuş değildir ve metruk arazî üzerinde bir tasarruf hakkı kurulamayacağı da zaten kanunnâmede hükme bağlanmıştır.

2.2. Arazî Kanunnâmesi ve Metruk Arazî

Arazî kanunnâmesine göre metruk arazî iki kısma ayrılmıştır. İlki kamunun kullanımına açık yerler olarak yollar, köprüler, namazgâhlar, mesire yerleri, pazar yerleri, panayır yerleridir. Diğer kısım olan metruk arazî ise bir veya birkaç köy ve kasaba halkının kullanımına bırakılmış mera, yaylak, kışlak ve harman yeri gibi yerleri kapsamaktadır (Kanunnâme-i Arazî, 1858: m.5, 93, 94, 95). Metruk arazî, bir mülkiyet veya tasarruf konusu olmamakla birlikte tahsis edildiği köy veya kasaba halkının müşterek kullanım alanlarıdır. Bu yerler alınıp satılamaz, aynı bir hak olarak devredilemez, devlet tarafından bir şahsa veya cemaate terki mümkün değildir (Kanunnâme-i Arazî, 1858: m. 96, 97, 101; Cin, 1969: 35). Metruk arazîyi kendi kullanımına ya da mülkiyetine alan kişi hakkında o arazî üzerinde eyleyen köy ve kasaba halkının dava açma ya da men etme hakkı mevcuttur (Kanunnâme-i Arazî, 1858: m. 96). O halde Locke'nin bahsettiği üzere ortak alan üzerinde emek

²³ Osmanlı döneminde, kişiler başkalarının hakkını gasp etmediği ve ortak kullanım açısından zarar doğurmadığı müddetçe kendi mülkünü bağımsız biçimde kullanma hakkına sahiptirler. Şehirler ve kasabalar içindeki arsalar ve bahçeler "mülk" sayılmıştır. Yalnızca tarım üretimine açık topraklar ekonomik açıdan kıt meta sayıldığından (mutlak rant konusu) ve bu topraklardan alınacak vergi tumar sistemiyle düzenlendiğinden özel mülkiyet sayılmamış, devlet mülkiyeti olarak görülmüştür. İlkesel olarak "saban giren yerde mülk olmaz" anlayışı ile mülkiyet hakkı değil fakat kullanım hakkı reayaya aittir. Belirli özel koşulların gerçekleşmesi şartıyla ve kullanım hakkının sürekli kılınmasıyla, zaman içerisinde tasarruf hakkı mülkiyet hakkına çevrilmiştir. Ergenç, 2012: 240). Bu özel koşullar Arazî Kanunnâmesinde de sayılmıştır.

yoluyla “geliştirme” ya da ihya etme metruk arazi üzerinde bir anlam ifade etmemektedir. Tarımsal alanlar için düşünüldüğünde ortak kullanılan meralar, otlaklar vb. yerler emek yoluyla bir kişi tarafından dönüştürülmüş olsa bile, bir mülkiyet hakkı doğurmamaktadır.

Arazi Kanunnâmesi, bu bakımdan kadim olanın devam etmesine katkı sağlamaktadır. Fakat diğer taraftan yollar, köprüler, pazar alanları gibi yerler kapitalist ekonomide ortak pazarın bütünleşikliğini sağlamaktadır. Yine de yollar, köprüler ve pazar alanlarının kapitalizmle birlikte ortaya çıktığı söylenemez. Wood’a göre, feodal ekonomide de kısmi olarak pazar alanlarına ihtiyaç vardır. Feodal üretim biçiminde mevcut olan pazarlar, genel olarak gıda pazarlarıdır ve köylülerin artık ürünlerini diğer metallerle değiştirebilmesi bu pazarlar aracılığı ile sağlanmaktadır. Fakat bunlar yerel ölçekli pazarları oluşturmaktadır. Diğer taraftan uzak pazarlara da kısmi olarak tarım ürünleri götürülmektedir ve bu ürünler kentli nüfusu beslemektedir. Ticaret ilkeleri ise mal üretimi ilkeleriyle benzeşmektedir, kâr, düşük maliyetli ve rekabetçi üretimden daha çok dolaşım süreçlerindeki avantajdan sağlanmaktadır (Wood, 2003b: 89-90). Osmanlı açısından bakıldığında ise feodal dönemde köylülerden alınan verginin bir kısmını nakdi vergiler oluşturmakta, bu sebeple köylüler geçimliliğin dışında üretilen artık ürünün bir kısmını pazarlarda satmak zorunda kalmaktadırlar. Tımar sahiplerinin de kendi ihtiyaçlarından ve besledikleri askerlerin ihtiyaçlarından fazla artık ürüne el koymaları da pazarları gerektirmiştir. Bazı kanunnâmeler bu ürünlerin en yakın pazara götürülmesini ve bu yolculuğun belli bir süre içinde yapılmasını zorunlu kılmıştır (Faroqhi, 2000: 69).²⁴ Özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra köylülerin pazarlara yönelik ticari üretimlerinde bir artış olmuş, hem kendi üretmedikleri mamul malları satın almak, hem de nakdi vergileri ödeyebilmek için pazarlara ihtiyaç duymuşlardır (İslamoğlu, 1998: 72). Pazar yerleri ve yolların²⁵ mülkiyete konu olmaması bakımından bu yerler, kapita-

²⁴ Faroqhi (2000: 70), 16. yüzyılda da Osmanlı’daki köyden kente getirilen malların oluşturduğu bir pazarın varlığını ifade ederken şöyle demektedir: “16. yüzyılda Batı ve Orta Anadolu’nun pek çok yerinde köy pazarlarının sayısı önemli ölçüde arttı. Kent nüfuslarının da hızlı arttığını göz önünde tutarak köy pazarlarının kırsal ürünü çoğalan kentsel tüketicilere aktarmaya hizmet ettiğini varsayabiliriz. Bu iki kesim arasındaki bağlantının nasıl sağlandığına gelince, en azından bazı durumlarda kentlilerin köylüleri yolda karşılayıp tahıl ya da meyvelerini satın aldıkları ve kent pazarına getirdikleri anlaşılmaktadır. Bazen, özellikle de yeniçerilerin ve diğer idari görevlilerin bu ticarete rol oynadıkları durumlarda bu satışlar gönüllü değil, zorba olur, bazense düpedüz soygun biçimini alırdı.”

²⁵ Arazi Kanunnâmesinin 93. maddesi doğrudan yolların da mülkiyet konusu olamayacağını şu hükümlerle düzenlemiştir: “Tarikiam üzerine bir kimse ebniye ihdas veya escar gars edemez. Edecek olur ise hedim ve kal’ olunur. Velhasıl tarikiamda bir vechile kimse tasarruf edemez. Tasarruf eden olur ise menolunur.” Burada tasarrufun özel mülkiyetle benzer biçimde kulla-

list üretim biçimine geçişte esaslı bir dönüşüm geçirmemiştir. Fakat gördükleri işlev ve üretim ilişkilerine katkısı açısından bu yerler, başka bir niteliğe bürünmektedir. Metallerin dolaşım sürelerinin kısaltılması gerekliliği kapitalist üretim biçiminin temel özelliklerinden birisidir.²⁶

“Dolaşım zamanı ile üretim zamanı karşılıklı olarak birbirlerini dışlarlar. Dolaşımı sırasında sermaye, üretken sermaye işlevini yerine getirmez ve bu nedenle de, ne meta, ne de artı-değer üretir... Dolaşım zamanının genişlemesi ve daralmasının, bunun için, üretim zamanının daralması ya da genişlemesi üzerinde ya da belli büyüklükte bir sermayenin üretken sermaye olarak işlev yapmasının boyutları üzerinde olumsuz sınırlandırıcı bir etkisi vardır. Bir sermayenin dolaşımındaki başkalaşım ideale ne kadar yaklaşırsa, yani dolaşım zamanı sifira ne derece eşitse ya da sifira yaklaşıyorsa, sermaye o kadar fazla işlev yapar, üretkenliği ve değerini genişletmesi o kadar artar.”

Genç'in (2015: 42-43) Osmanlı klasik dönem iktisadi ilkeleri bağlamında yaptığı sınıflandırmada iâşe ilkesi olarak tabir ettiği anlayış pazar yerleri açısından önemlidir. Zira bu ilke çerçevesinde zirai üretimin başlıca tüketim birimi kazalardır. Merkezinde 3000-20000 nüfus barındıran bu birimler, etraflarındaki köy ve kasabalardan oluşur, kendi çevresinde 40-60 kilometrelik bir alanı kapsamaktadır. Toprakta sağlanan ürünün öncelikle bu alanın ihtiyaçlarını gidermesi gerekmekte, bu ihtiyaç karşılanmadıkça ürünlerin satılmak üzere kaza dışına götürülmesine izin verilmemektedir. Böylece pazaryerleri yerel ölçekte önem kazanmaktadır.

Metruk arazinin ilk biçimi bütün kamunun kullanımına açıkken, ikinci biçimi bir veya birkaç kasaba ve köy halkının kullanımına tahsis edilmiştir. Mera, yaylak, kışlak ve harman yeri gibi mahaller bu biçime örnektir. Bu alanlar belirli bir halkın dışında kullanılamaz. Arazî Kanunnâmesinin 91. maddesine göre, eskiden beri belli bir karyeye veya kasabaya kullanım açısından ayrılmış ya da kullanma hakkı verilmiş ise ormanlık ve baltalık olarak anılan koru ve ormanların faydalanma hakkı, yalnız o karye ve o kasaba aha-

nıldığı görülmektedir. Zira toprak rejiminde tasarruf hakkı kullanım hakkına denk düşmektedir, fakat yolların kullanımı herkese açık olduğu halde mutlak mülkiyet hakkı hiç kimseye ait değildir.

²⁶ Kapitalist üretim için dolaşım sürecinin işlevini Marks'ın (1979: 135-136) şu sözlerinden çıkarıyabiliriz: “Dolaşım alanında sermaye, meta-sermaye ve para-sermaye olarak bulunur. İki dolaşım süreci, meta-biçimden para-biçime, para-biçimden meta-biçime dönüşümünü kapsar. Metallerin paraya dönüşümünün burada aynı zamanda, metallerde somutlaşan artı-değerin gerçekleşmesi, ve paranın metalara dönüşmesinin ise aynı zamanda, sermaye-değerin, üretim öğelerinin biçimine dönüşmesi ya da yeniden dönüşmesi durumu, bu süreçlerin, dolaşım süreçleri olarak, metallerin basit başkalaşımı süreçleri olması olgusunu hiç değiştirmez.” O halde metallerin değişiminde dolaşım süreci, aktarımı sağlayan yolların ve mübadele alanı olarak pazarın var oluşunu gerekli kılar.

lisince kullanılıp başka karye ve kasaba ahalsinin kullanma salahiyeti bulunmamaktadır (Kanunnâme-i Arazi, 1858: m.91, 97). İkinci tip metruk araziler bu bakımdan kamunun tümüne değil, belli bir halkın kullanımına özgülenmiştir. Buradaki kullanım hakkı bir özel mülkiyet biçimi değildir, reaya bu alanların zilyetliğine sahiptir. Bu zilyetlik, devlet tarafından adeta özel mülk gibi koruma altına alınmış; kanunnâmenin 96. maddesinde şöyle denilmiştir (Kanunnâme-i Arazi, 1858):

Bir kariyenin umumen ahali müçtemiasına [köy ahalsinin hepsine] minel-kadim [eskiden beri] terk ve tahsis kılınan harman yeri alınıp satılmaz ve sökülüp ziraat ve haraset [çift sürme] olunmaz ve üzerine bir güna ebniye [çeşitli binalar/yapılar] ihdas ve inşasına ruhsat verilmez ve müstakillen veya müştereken tapu senediyle tasarruf kılınmaz. Tasarruf eden olursa ahali meneder ve bu makule harman yerine diğer kariye ahalsi mezruatım [ekili ürünler] naklederek dökemez.

Bu madde ve kanunnâmenin 97. maddesinde geçen kadimi mera yerlerinin alınıp satılamaması, üzerlerine mandıra, ağıl, ebniye gibi yapıların kurulamayacağı, bağ ve bahçe yapılamayacağı ve kimse tarafından sökülüp üzerinde ziraat yapılamayacağı ifadesi birlikte düşünülmelidir. Metruk arazinin üzerinde fertler ya da başka köy ahalsi tarafından hiçbir biçimde tasarruf veya mülkiyet hakkı kurulamayacağı belirtilmiştir. Kurulduğu takdirde arazi üzerinde zilyetliği bulunan ortaklaşa kullanım hakkına sahip köylüye buradan men etme yetkisi verilmiştir. Dışarıdan gelip bu köye yerleşecekler açısından da yalnızca belli bir miktar hayvan tedarik ederek bu meralardan yararlanabilme hakkı tanınmıştır. Böylece hem köyün kendi içerisinden hem de dışarıdan gelenlerin meraların kullanımı ve yeterliliği açısından zarar verici olmaması gerekmektedir (Kanunnâme-i Arazi, 1858: m.100). Barkan'a göre bu tip topraklarının statüsünün korunuyor olmasının, toplumun zararına ve ferdi toprak mülkiyeti teşekkül ederek köylüyü mera ve orman gibi en gerekli ve hayati ihtiyaçlarını karşılamak için beylerin iktisadi ve siyasi tahakkümlerine sokmaması açısından önemi büyüktür. Karye ya da kasabaya yakın olan yerlerdeki çiftlik sahiplerinin, köylünün yararlanmasına bırakılmış bu meraları istila etmesi bu kanunnâmeye göre imkânsız kılınmıştır. Fakat çiftlik sahiplerinin yalnız kendi hayvanlarını otlatmak için tapuyla tasarruf olunan yerler bu meralardan farklıdır. Barkan'ın (1980: 337-338) asıl dikkat çektiği nokta özellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde bu nevi meraların ve ormanların çoğalmış olmasıdır.

Hukuki metne göre imkânsız kılınmış olan ortak alanları istila etme meselesi, toplumsal gerçeklik açısından bakıldığında başka bir biçim almaktadır. Örneğin daha 17. yüzyılın başlarından itibaren sipahilerin ve diğer güçlü kişilerin mevcut koşullardan faydalanıp reayanın çiftlerine, otlaklarına, meralarına, ormanlara ve kadimden beri köylülerin ortak kullanımına açılmış

topraklara el koyduğu görülmektedir. Fakat neredeyse her dönemde bu uygulamalar kanunlara aykırı bir biçimde işlemiş, hükümetin kadırlara gönderdiği fermanlarla bu uygulamalara göz yumulmamasını istemiştir (Veinstein, 1998: 43). Arazi Kanunnâmesinin düzenlenmesinden önce köylülerin ortak kullanım alanları olarak metruk arazilere el koyma (mutlak özel mülkiyet olmasa da tasarruf altına alma) biçimi yaygınlık kazanmıştır. Elbette ki köylülerin ve çiftlik sahiplerinin arasındaki ilişki ve sınıfların kendi içlerindeki koşulları metruk arazilere yasal olmayan el koymaların temelini oluşturmuştur. McGowan'ın (1998: 43) "ismi mülksüzleşme" ve "cismi mülksüzleşme" kavramlarıyla açıkladığı biçimde el konulan arazilerdeki köylüler toprağı işleyen köylünün yerinden ayrılmadığı ama öncekine nazaran daha ağır koşulların dayatıldığı biçim ve köylülerin herhangi bir sebeple kaçması nedeniyle boş kalan yerlere el konulması biçimidir. El koyucuların hareket alanlarını genişleten cismi mülksüzleşme biçimi, topraklarını terk eden köylülerin aynı zamanda metruk arazileri kullanım haklarından da feragat ettiklerini göstermektedir. Toprağına bağlı köylülüğün çözülmesi ya da daha doğru bir kullanımla köylünün mülksüzleşmesi²⁷ aynı zamanda bir kısım metruk arazinin de belli ellerde toplanmasına yol açmış olabilir. Miri toprak üzerindeki bu dönüşümün metruk arazi açısından da benzer sonuçlar ortaya çıkacağı beklenmektedir. Zira metruk ve mevat toprakların da miri arazi içerisinde değerlendirilmesi (Barkan, 1980: 335) bu bağlantıyı zorunlu ve anlamlı kılmaktadır. Arazi Kanunnâmesinden önce Tanzimat döneminde dirliklerin kaldırılması²⁸ ve Arazi Kanunnâmesinde metruk arazinin sıkı bir şekilde özel mülkiyete dönüşmesinin engellenmeye çalışılması, Osmanlı Devleti'nin küçük köylüğü korumak ya da taşrada güçlenen yerel güçlerin geriletmesini sağlama amacı güttüğüne dair bir ipucu olmaktadır.²⁹ Nitekim Osmanlı açısından toprak sahipleri sınıfını oluşturan ayanlar, 1807-1839 yılları arasında yenilgiye uğramıştır (Arıcanlı, 1998: 133). Fakat devlet yapılanmasındaki idari bozuklukların arttığı bu dönemde büyük miktarda miri kökenli arazi vakıflara ve özel kişilere ait çiftliklere dönüşmüş, borcu olan birçok köylünün borcu karşılığında yerleşik sipahi ya da ulemalar bu toprakların tasarruf haklarına el koymuşlar ve zamanla bu topraklar, mülk haline

²⁷ Buradaki mülksüzleşmeyi tasarruf hakkından mahrum olma olarak algılamak gerekir.

²⁸ Tımar sisteminin hangi tarihte kaldırıldığına dair net bir uzlaşmaya varılamamış olsa da 19. yüzyılın başından itibaren başlayıp Arazi Kanunnâmesi'nin kabulüne kadar geçen süre, tımar sisteminin kademeli olarak lağvedildiği bir süreçtir. Bu konuda farklı görüşlerin bir derlemesi olarak bkz: Aydın, H. Veli, "Tımar Sisteminin Kaldırılması Süreci Ve Bazı Değerlendirmeler", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Yıl: 2001, Sayı: 12, s.65-104.

²⁹ Zira Barkan da Arazi Kanunnâmesinin köyce yapılan müşterek tasarruflara, köylerin varlığı için sahip oldukları öneme atıfla layık oldukları mevkii verilmiş olması ile kanunnâmenin esas olarak kabul ettiği tasarruf şeklinin müstakil küçük çiftçi işletmesi halindeki ferdi tasarruflar olmasını birlikte değerlendirmektedir. (Barkan, 1980: 339).

dönüşmüştür. Üstelik 1600'lü yıllardan itibaren mali sorunlarla karşılaşan hazine, giderek daha fazla miri arazîyi kişilere önce kiralama yöntemiyle daha sonra da miras bırakma hakkı vererek mukataa yoluyla elden çıkarma yoluna gitmiştir (İnalçık, 1998: 23). Yine de bu politikanın merkezdeki çıkarlar tarafından arzu edilmediği söylenebilir. Osmanlı Devleti 19. yüzyılda iskân politikaları çerçevesinde kişilere tapularla birlikte geniş topraklar verip (bu topraklar üzerinde yerleşim sınırlıdır) aşiret reislerinin aracılığıyla gönüllülük temelinde iskânı teşvik etmiştir. Bu politikanın amacı devletin gelir tabanının genişletilmesidir (Arıcanlı, 1998: 133-134). İskân politikası, ortak kullanım alanlarının korunmasıyla birlikte düşünüldüğünde, metruk alanların adeta bir ödül olarak görüldüğü de söylenebilir. Zira Arazî Kanunnâmesinde metruk arazînin kişisel mülkiyet olmayışı ve mera, çayır ve otlakların kullanımının köy ahalisinin müctemian kullanımına verilmesi yerleşme açısından caziptir. Daha çok hayvancılıkla uğraşan bu kesimin mera, otlak ve çayır ihtiyacı bu alanların korunma altına alınışında önemli bir etken olarak görülebilir. Aynı zamanda küçük köylü mülkiyetini koruyan Arazî Kanunnâmesi daha sonraki dönem politikaları açısından da takip edilen bir düzenleme olmuştur. Fakat uygulamada bu korumacılığın ne kadar etkili olduğu tartışılır niteliktedir.³⁰

Meralar, ormanlar, otlaklar yalnızca Osmanlı Devleti içindeki çiftlik sahiplerinin kısmen el koydukları alanlar olmamıştır. Örneğin İngiltere açısından bakıldığında Thompson (2006: 131-132, 221) şöyle demektedir:

Orman berbat bir şekilde istismar edilmektedir. Ağaçlar üstünkörü kesilmekte ve hayvanlara yedirilmekte; hiç kimse eğlencelere ve fidan dikmeye gelmemekte; yetkili olmayan korucular tarafından kesilmekte, çevrede satılmaktadır: Özellikle Burford Kasabası oradan beslenmektedir. Toprak sahibi Nash bu yıl Bull'da on yük satın almıştır; kısaca rezilliktir!... "Eskiden" çayırların ve otlakların ve onların üzerindeki çiftçilerin karşılıklı yararından söz edilmektedir; şimdi bunlar sırf çitlemecilerin çıkarı için viraneye döndürülmüştür.

İngiltere'de metruk arazîlere el koyma meselesi çok daha önceden halledilmiş bir mevzudur. Wood'un erken tarım dönemi olarak adlandırdığı bu dönem, geliştirmenin başladığı ve tarımsal tekniklerin ve yöntemlerin o vakte kadar geleneksel olarak köy cemaati tarafından çıkarılan düzenleme-

³⁰ Çukurova bölgesi için bakıldığında, bazıları zorunlu iskâna tabii tutulan aşiretlere bu ova-
dan arazi verildiği görülmektedir. Aşiretlerin ortak kullanımında olan bu toprakları zamanla
aşiret reisleri kendi adlarına, mülk olarak tapuya kaydetmiştir. Bu sürecin sonucunda aşiret
reisleri toprak ağası haline gelirken aşiret mensupları da ortakçı olarak yeni bir statü edinmiş-
ler, topraklardan kolektif yararlanma hakları yok edilerek serf benzeri bir niteliğe bürünmüş-
lerdir. (Gerber, 1987: 87).

lere göre ekilen ortak arazîler kadar çok sayıda küçük toprak sahibinin gereksinim duyduğu yakacak odun toplama için bağımlı olduğu ekilmemiş ve ortak arazîler çitlemelerle sonlanmıştı (Wood, 2008: 34). Çitlemenin özünü oluşturan geleneksel olana dayalı hakların ve ortaklaşa toprağa el koymayı düzenleyen geleneksel hukukun kaldırıldığı görülmektedir (Wood, 2008: 34). 1621 yılında feodal dönemin kalıntılarında kaynaklı krizin derinleşmesiyle devlet arazîlerinin özelleştirilmesine dair ilk yasa çıkarılmıştır. Saray ise, çitlemeler yoluyla kaybettiği haklarını ve vergi gelirlerini ceza ile durdurmak yerine bizzat devlet topraklarını çitleme hareketine katılmıştır (Hill, 2015: 96). Kaymak (2010: 89) da bu dönüşümü şöyle açıklamaktadır:

İngiltere’de 15. yüzyıldan başlayarak köylüler, topraklarından atılarak işledikleri topraklar ve ortak alanlar (mera, orman) çitlenerek özel mülk haline getirilmiştir. Çitleme hareketi diye bilinen bu süreç, 18.yüzyıla kadar fiilen gelişirken 18. yüzyılda Parlamento yasaları ile ortak toprakların çitlenmesiyle köylü mülkiyeti neredeyse tamamen ortadan kaldırılmıştır. Yine bu süreçte toprak üzerinde köylüye koruma sağlayan ve feodalizmin mirası olan geleneksel haklar tümüyle ortadan kaldırılmıştır. Bu geleneksel hakların en önde gelenleri, köylünün toprak üzerinde kalıtsal zilyetlik haklarına ya da sabit rant karşılığı uzun süreli kiralama güvencesine sahip olması, ortak topraklardan otlak ve av sahası olarak yararlanma haklarıdır. Bu gelişmeler sonucunda İngiltere’de tarımsal kapitalizmin klasik modeli hayata geçirilmiştir.

Ortak alanlara giren hayvanların başıboş bırakılması, mülkiyetli arazîlere hayvanların girişi, aynı yerlerde atların otlaması,³¹ gibi sorunlar küçük köylülerle çiftlik sahiplerini karşı karşıya getirmiştir. Köylülerin kendi sahip oldukları arazîlerde boş kalan yerleri de çayır haline getirmesi bu kıtlıktan kaynaklanmakla birlikte çitleme hareketiyle bu yerler bir kişinin kullanımına açık bütünleşik bir yer haline gelmiştir. Çitlemeden önce ise İngiltere’nin farklı yerlerinde farklı uygulamalar mevcuttur. Ama büyük oranda bu alanlar yoksullar için bir avantaj sağlamaktadır. Örneğin Thompson’un (Northampton Mercury, 2006: 185) aktardığı şu metinde bu alanların önemi görülmektedir:

...evlerinden başka bir şeyi kiralamadıkları halde ortak kullanma hakkına ya da göreneğine sahip bir tür köylüler vardır ve eğer boş alanda

³¹ Buradaki hayvanlar genelde atlardır. Atların ortak alanlardaki çayırların tüketilmesi açısından daha çok anlaşmazlığa sebep olması, bu hayvanların küçükbaşlara göre daha çok tüketmesidir. Locke’nin “diğerleriyle birlikte müşterek bir hakka sahip olduğum atımın ısırması olduğu otlar; hizmetlimin kesmiş olduğu çimenler; herhangi bir yerde kazmış olduğum maden filizi; başka birinin onayı ya da rızası olmaksızın mülkiyetim olur.” fikri ortak alanlardaki, meralardaki bu çatışmanın tezahürüdür. Locke’e göre bu anlaşmazlık özel mülkiyete konu olma, mutlak rantın yararlanana tahsis edilmesi anlamına gelmektedir.

bir baraka inşa edilmiş olsa, yoksul bir adamı bir kuzu ya da dişi koyun ya da yavrusu olmayan küçük bir inek beslemekten kim alıkoyabilir? Çünkü bunlar ürün devşirilene kadar otlağa girebilir, yollar ve geçitlerde dolaşabilir ve daha sonra ortak tarlalara geçilir... Kimi yerlerde bu avantaj sayesinde birçok yoksul aile iyi bir şekilde desteklenmiş olur.

Ortak alanlardan yararlanılması İngiltere ve Osmanlı köylüsü açısından benzer sonuçlar doğurmakla birlikte,³² bu alanların özel mülkiyet haline geliş biçimleri açısından İngiltere’de bu süreç çitleme hareketlerinden sonra büyük oranda gerçekleştirilmiş, fakat Osmanlı açısından nitelik ve verimlilik açısından farklı olsa da bu toprakların ortaklığı durumu uzunca müddet devam etmiş ve bu statü günümüze kadar gelmiştir. İlkel birikimin kendi doğası ile ilgili olarak bakıldığında ise, İngiltere’de toprak mülkiyeti ve ortak alanların büyük oranda çitlenerek bir sermaye aracına dönüştürülmesi çok daha uzun zaman önce gerçekleştirilmiş ve farklılık rantına dayalı kâr anlayışı yaygınlaşmışken, Türkiye açısından ortak alanların ilkel birikim aracına dönüştürülmesi meselesi günümüze kadar hukuki metinlere yansır biçimde gelişmemiştir; süreç genel olarak fiili el koyma yoluyla gerçekleşmiştir. Mutlak mülkiyet rantına dayalı toprak mülkiyeti sahipliği (ki bu rantın en ilkel biçimidir) ancak son dönemde dönüşmeye başlamıştır.

1998 yılına kadar meraları, yaylak ve kışlakları özel olarak düzenleyen bir kanun hükmü bulunmamakla birlikte, Arazî Kanunnâmesinde belirlenen şartların bazı küçük değişikliklere rağmen bu tarihe kadar devam ettiği görülmektedir.³³ Fakat yukarıda değinildiği üzere hukuksal metinlerin toplum-

³² Küçük boyutlarda da olsa çitleme hareketi Fransa’da meraların mülkiyet haline getirildiğini göstermektedir. Huberman Cheffes köylülerinin 1790’da Eta-Jeneno’ya sundukları bir dilekçeyi buna örnek göstermektedir. Dilekçede şöyle yazmaktadır: “Anjou’daki Cheffes köylüleri... kimi zengin veya nüfuzlu veya açgözlü bazı kişilerin haksızca el koydukları mera ile ilgili istek, dilek ve şikayetlerini sunarlar... bu köy halkı Konsey’in Cheffes senyörleri lehine bir kararıyla bundan yoksun kaldılar. Sığırlarını otlatmak için başka meraları yoktur ve bu da ellerinden alındığı için çaresizdirler ve büyük yoksulluğa düşmüşlerdir. İktisatçıların yarattığı yeni bir sistem insanları meraların tarım için elverişli olmadığına inandırmaya çalışıyor; nüfuzlu beyler, parası olanlar ortak toprakları işgal ve zapt ederek köylerin servetini alıp zenginleşiyorlar...” (Huberman, 2015: 186).

³³ Arazî Kanunnâmesinde korunan metruk arazilerin, ekonomiye kazandırma biçimi olarak özel mülkiyete konu olmaması günümüze kadar düzenlenen meralarla ilgili hukuki metinler açısından da devam etmiştir. Farklı hukuksal metinlerde meraların statüleri korunmuş olmakla birlikte hüküm bulunmayan konularda Arazî Kanunnâmesi yol gösterici olmuştur. Fakat 1998 yılında 4432 sayılı Mera Kanunu ile bu alanda düzenleme yapılmıştır. Yalnızca bu kanunun getirdiği hükümlere bakıldığında meraların özel mülkiyete konu olmayacağı çıkarılması yapılabilir. Ama diğer kanunlardaki hükümler ve değişikliklerle birlikte meraların statüsünün ve mutlak toprak rantı açısından mülkiyetlerinin durumunun değişebileceği ve daha

sal gerçekliği açıklamada yetersiz kalışına örnek gösterilebilecek uygulamalar da mevcuttur. Örneğin Şereflikoçhisar ilçesine bağlı Karabük köyü ile ilgili yapılan bir araştırmada 1970’li yıllarda artan traktör sayısı ile zaten kısıtlı olan tarım alanlarının yanı sıra meralara tecavüzlerin başladığı, günümüzde ise bu köyde 1.000 dönüme yakın mera alanının işgal altında olduğu tespit edilmiştir (Yücel ve Bulur, 2010: 228). İngiltere ile karşılaştırıldığı zaman bu uygulamaların Osmanlı ve Türkiye açısından uzun bir süreci kapsadığı görülmektedir.³⁴

2.3. Arazî Kanunnâmesi ve Mevat Arazî

Bir toprak biçimi olarak mevat arazî, Arazî Kanunnâmesi’nin altıncı maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre mevat arazî “bir kimsenin tasarrufunda olmadığı ve ahaliye terk ve tahsis kılınmadığı hâlde cehîru’s-savt [çok kuvvetli sesi] olan kimsenin aksâ-yı umrândan [meskun mâhallerin bittiği kısım] sayhası [bağırışı] istimâ olunmayacak [duyulmayacak] derecelerde kurâ ve kasabâtdan ba’îd [uzak] bulunan yani aksâ-yı umrâna tahminen bir buçuk mil yani yarım saat mikdarı mesafe bu’diyeti olan hâlî mahallerdir” (Kanunnâme-i Arazî, 1858: m.6) Mevat arazînin türleri ise aynı kanunun 103. maddesinde kûhî [ıssız] ve taşlık ve kıraç ve pırnallık [çalılık] ve otlak gibi mahaller olarak sayılmıştır. Kanunnâmenin bu maddelerine dayanarak mevat arazînin bir kısım nitelikleri ortaya konulabilir. Mevat arazî kimsenin tasarrufunda ve temellükünde değildir. Mevat arazî üzerinde mülkiyet ya da tasarruf hakkı kurulmuş ise bu toprak mevat arazî olmaktan çıkar, miri ya da mülk arazî halini alır. Diğer taraftan bu toprak üzerinde kurulmuş bir ortaklaşa kullanımdan da söz edilemez. Eğer ortak kullanım hakkı olsaydı, bu

esnek şartların konulduğu görülmektedir. Örneğin 4706 sayılı kanunun ilk maddesindeki Hazine’ye ait taşınmazların kısa sürede ekonomiye kazandırılma amacı belirtilmiş, 4/b maddesinde Belediye ve mücavir alan sınırları dışında, köy ve mezraların yerleşme alanı içinde bulunan ve yüzölçümü beş bin metre kareye kadar olan Hazineye ait taşınmaz mallar kullanıcılarına satılabileceği hükmüne bağlanmıştır. Meraların sahipliğinin el değiştirmesi açısından diğer önemli kanunlar 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu ve 6360 sayılı On Dört İlde Büyükşehir Belediyesi Ve Yirmi Yedi İlçe Kurulması İle Bazı Kanun Ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanunlardır. Büyükşehir Belediye Kanunları ile büyükşehir belediyesi sınırları içinde bulunan köylerin kamu tüzel kişilikleri kaldırılmış, bu köylerin taşınmaz malları belediyelere devredilmiştir. Şu halde ortak alanların çitlenmesinin günümüze kadar engellendiği söylenebilir.

³⁴ Örneğin Barkan daha Kanuni dönemine ait birtakım kayıtlarda devrin nüfuzlu vezirlerinden bazılarının kendi hayvanları için çiftlik veya mandıra itihaz edebilmek üzere satın almak istedikleri topraklar için civar köylerin halkından gerek tarla ve gerekse mera olarak o topraklara ihtiyaçları olmadığına dair mazbatalar temin etmek zorunda olduklarını söylemektedir. O halde ortak alanların siyasi ve iktisadi zoru kendinde barındıran nüfuzlu kişilerin bu toprakları edinmek için zora başvurarak elde ettikleri de düşünülebilir. Böylece eskiden beri mera ve ortak alanların statüsünün değiştirildiği görülmektedir.

arazî metruk arazî olarak tanımlanırdı. Mevat arazînin yerleşim yerlerine uzak olması gerekmektedir. Bu uzaklık kanunnâmenin maddesinde yarım saat ya da bir buçuk mil olarak belirlenmiştir. Köy veya kasabaya yarım saat uzaklıktaki yerlerden daha yakın olan yerlerin ileride köy halkı tarafından kullanılabilceği hesap edildiğinden böyle bir uzaklık ölçütü belirlenmiştir. Fakat mevat arazînin ihya yoluyla kişisel tasarruf olabileceği ihtimali de göz önünde bulundurulmuş, böylece köyün ortak kullanım alanlarının bireysel kullanıma açık olabileceği ve köy halkının bundan zarar görebileceği de düşünölmüştür. Böylece köyün ortak yararını korumak için bu mesafelerden daha yakın yerlerin mevat arazî olamayacağı hükme bağlanmıştır (Cin, 1969: 38). Mevat arazîler bir diğer deyişle ölü arazîlerdir. Mecellenin 1270. maddesinde de düzenlenmiş olan mevat arazîlerin en temel özelliği o arazînin ihya edilip edilmemesi ile ilgilidir. Mecellenin 1051. maddesinde ihya, imarla eş anlamlı tutulmuş, arazîyi ziraata sahih kılmak olarak tanımlanmıştır (Yener, 1954: 338). Fakat Arazî Kanunnâmesinde hangi fiillerin ihya sayılacağına dair net bir hüküm yoktur. Yalnızca ihtiyacı olanların memurdan izin almak yoluyla mevat arazîde tarla itihaz edebileceği belirtilmiştir (Kanunnâme-i Arazî, 1858: m.103). Hangi fiillerin ihya sayılabileceği yine Mecelle’de düzenlenmiştir. Tohum ekmek, fidan dikmek, tarlayı nadas etmek, sulamak için arklar açmak, arazînin etrafına duvar çekmek ihya sayılmaktadır.³⁵ Fakat ihya için izin alan kişinin üç yıl içinde bu tarlayı açıp ziraate uygun hale getirmediği durumda, tarla kişinin elinden alınıp başkasının tasarrufuna verilebilir (Kanunnâme-i Arazî, 1858: m.103).

Mevat arazîlerin 19. yüzyıl öncesinde yaygın biçimde ihya edilerek mülkiyete geçirildiği görölmektedir. Osmanlı’da plantasyon benzeri pazara yönelik üretim yapan çiftlikler, çoğunlukla çift-hane sisteminin dışında kalan mevat arazîde ortaya çıkmıştır. 18. yüzyıldan önce mevat arazîleri ihya edip üzerinde ticarete dâhil etmek üzere tarımsal ürün üretenler genelde yönetici sınıf, kullandıkları emek ise ortakçı ya da köle emeğidir (İnalçık, 1998: 20). Mecelleye göre hukuki statüsü tanınan ihya yahut şenlendirme faaliyetleri devlet tarafından da desteklenmiştir. Daha çok İslami gelenekten gelen ihya anlayışı, öncelikle toprağın ıslah edilmesine, daha sonra da kişiye mülkiyet hakkı veren padişah onayına tabi tutulmuştur.³⁶

³⁵ Mecelle, m.1275-1276. maddeler şöyledir: “tohum ekmek ve fidan dikme arzı ihya olduğu gibi nadas eylemek ya saki etmek yahut saki için hark ve cetvel açmak dahi ihyadır. bir kimse arazî-i mevattan bir yerin etrafına dıvar çekse yahut sel suyundan muhafaza edecek kadar etrafını yükseltip de mesnet yapsa o yeri ihya etmiş olur.”

³⁶ Mevat arazînin ihya edilmesinin İslamiyet açısından önemli olması, şu hadisten kaynaklanmaktadır: “Kim ölü bir toprağı ihya ederse, o toprak onundur. Haksız dökülen ter için bir hak yoktur.”

Diğer taraftan gayrimüslim olanlara da ihya ettikleri mevat topraklar mülk olarak verilmiştir. Ekilebilir toprakların genişletilmesi böylece vergi tabanının ve gelirlerinin de artmasını sağlamaktadır. Devletin mevat arazinin ihyasını desteklemesi politikasında bu amaç etkili olmuştur. İslah edilen mevat arazinin önemli bir kısmı vakıf olarak dönüştürülüp kamu kullanımına açılmaktadır. Bir mevat arazinin mülk haline dönüşümünü istemek için toprağın sınırlarını, ıslah biçimini ve amacını belirten bir dilekçe ile padişah onayı istemektir (İnalçık, 1998: 20). Fakat İnalçık eskiden beri önce mevat araziyi ıslah edip sonra temlikname istenmesinin yaygın olduğunu belirtmektedir. Ayrıca devletin miri araziyi mülke dönüştürmemesi, daha sonrasında oluşan büyük çiftliklerin çoğunluğunun kökeninin mevat arazi olmasına neden olmuştur. İslah faaliyetinin de belli miktarda sermaye gerektirmesi, erken dönemde bu işlerin yönetici elit tarafından yapılmasıyla sonuçlanmıştır. Zira 18. yüzyıl öncesinde gelişkin bir eşraf ve ayan bulunmadığı için ıslah faaliyetiyle mülk edinilmiş arazi kayıtlarına az rastlanmaktadır (İnalçık, 1998: 21). Fakat daha sonraki dönemde ihya ve şenlendirme yoluyla mevat arazilerin mülk haline getirilişinin eşraf ve ayan tarafından gerçekleştirildiğini tahmin etmek zor değildir. Merkezi teşkilat yapısının bozulmasıyla yönetici elitin yerini eşraf ve ayan almıştır.

İngiltere’de de aynı süreç “iyileştirme”, “geliştirme”, “ıslah” adlarıyla yürütülmüştür (Wood, 2003a: 234; Wood, 2008: 117). 17. yüzyıla gelindiğinde kapitalist üretim biçiminin mantığı, şekillenmeye başlamıştır. Emegın artan üretkenliği önemli hale gelmiş, aynı zamanda mülkiyet ilişkilerinin dönüşümüne yol açmıştır. Bu ilişkiler mülkiyet hakları biçiminde belirginleşmiş, toprağı üretkenleştirmek, onu ıslah etmek mülkiyet haklarının temeli olmuştur. İslah etmemek ise mülkiyet hakkının ceza olarak yitirilmesi anlamına gelmiştir (Wood, 2008: 169). Arazî Kanunnâmesinde de benzer bir hükme rastlanmaktadır. Kanunnâmenin 103. maddesi ıslah edilecek toprağın üst üste üç yıl boş bırakılması halinde tasarruf edilme hakkını kaybedeceği ifade edilmektedir. Fakat bu ceza, toprağın üretken kullanımı ya da emegın kâra yönelik olarak kullanımını teşvikle değil, vergi biçiminde el konulacak olan rantın sürekliliğini sağlamaya dönüktür; diğer bir deyişle feodaliteye özgü bir anlayışın tezahürüdür.

Asıl olarak Locke’de ifadesini bulan ıslah, emek yoluyla değer katmanın bir biçimidir. İslah edilmemiş toprak, kullanılmayan topraktır ve onu ıslah etmek için kendine mal eden bir kişi onun değerini arttırarak insanlığa bir şey vermiştir, ondan bir şey almamıştır. Zira Locke (2012: 32-33) için kullanılmayan toprak tamamıyla boş ve yararsız topraktır.³⁷

³⁷ Vurgular metnin orijinalindedir. Locke’nin bu çözümlerinin İngiltere’nin Amerika kıtası üzerindeki emperyal uygulamalarını meşrulaştırmak için kullanıldığını Wood şöyle

Ayrıca malzemeleri üreten toprağın bu değer içindeki payı yok denecek kadar az ya da çoğunlukla sadece çok küçük bir bölümle sınırlıdır; bu değer öylesine küçüktür ki, bizim aramızda dahi otlatma, ekme ve dikme için islah edilmeyip bütünüyle Doğaya bırakılmış Toprak, *boş ve yararsız arazi* olarak adlandırılır ki gerçekten de bu *arazi boş ve yararsızdır* ve bu arazinin yararının hiçbir yararından çok az fazla olduğunu görürüz. Bu da insan sayısının hükümlerine ait arazilerin genişliğine ne kadar çok tercih edilmesi gerektiğini ve dolayısıyla da toprakları artırmanın ve onları doğru kullanmanın büyük yönetim sanatı olduğunu gösterir.

Locke'nin genel olarak kastettiği, emek katılmamış ve üzerinde üretim yapılmayan boş toprakların -ki bunlar büyük oranda yerlilerce kullanılan ya da kullanılmayan komunal/ortak toprakları oluşturmaktadır- yoksulluğa neden olmasıdır. Amerika'daki Kıızılderililer özelinde mutlak mülkiyetin olmayışının yoksullukla bağlantılı olduğunu söyleyen Locke, bir yandan toprakta mutlak özel mülkiyeti meşrulaştırırken diğer taraftan emek kıtlığının yoksulluğa sebep olduğunu düşünmektedir. Ona göre hükümler, arazilerini genişletmek yerine emek arzını arttırabildikleri oranda güçlü olabilirler. Bu yüzden devlet toprakları/ortak topraklar/kamu topraklarını korumak yerine yapılması gereken emek alanının düzenlenmesidir; insan kaynaklarının arttırılmasıdır (Locke, 2012: 33). Oysa Amerikalı yerlilerden farklı olarak İngiltere köylüsünü inceleyen Thompson'un tasvirlerinde, ortak alanların, özelde de mevat araziler olarak bataklıkların çitlenmesine ve mülkiyet haline getirilmesine kırsaldan gelen tepkiler vardır. Örneğin,

Stokesby'de pek çok yoksul insan, erkek ve kadın bataklıktaki çitleri, bazı kapıları ve yeni yapılmış olan bir değirmeni yıkmışlardı. Bunlardan sekiz ya da onu sorgulanmak üzere Norwich'e götürüldüler. "Haklarını geri almak" amacıyla hareket ettiklerini söylüyorlardı çünkü bataklık, bir beyefendi gelip orasını çitleyinceye kadar ortak yararlanma alanıydı (Thompson, 2006: 147).

O halde sorun yalnızca emek kıtlığı sorunu değildir, köylülerin hayvanlarını otlatmak için kullandıkları alanların çitlenmesi, özel mülkiyet haline getirilmesi köylüler açısından geçimlik üretimlerini sekteye uğratar bir niteliğe sahiptir. Osmanlı'da da mevat arazilerin plantasyon yoluyla çiftlikler haline getirildiği durumun İngiltere ile benzer bir süreç olduğu görülmektedir. Fakat çiftliklerin nitelikleri ve nicelikleri birbirinden farklıdır. Osmanlı'da öşür ödeyenlerin büyük bir çoğunluğu küçük toprak sahiplerinden

ifade etmektedir: "mülklere sömürgeci elkoymanın haklı çıkarılması açısından da çıkarımları vardı. Ülkede 'kârlı olmayan' toprakların yanı sıra sömürgelerde yerli nüfus tarafından ticari olarak kârlı kullanıma sokulmayan toprakların çitlenmesini savunmak için kullanılabilirdi." (Wood, 2003b : 123).

oluşmaktadır ve tüm ekilebilir arazilerin %75'i bir milyonun üzerindeki küçük toprak sahibine aittir. İngiltere'de ise çitleme hareketi büyük çiftliklerin ortaya çıkışına sebep olmuş, büyük çiftlikler yaygınlaşmıştır (Quartaert, 2008: 55). Öyle ki Huberman (2015: 187), 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar İngiltere'de küçük mülk sahibi köylülüğün hemen hemen tamamen silindiğini belirtmektedir. Üstelik ortak alanları ve küçük köylülüğü yok etmede devlet yardımları ve politikaları da önemli rol oynamıştır.³⁸ Böylece İngiltere'de ortak alanlara el koyma ve büyük çiftlikler kurma süreci,

Kilise mallarının yağmalanması, devlet mülkünün hileli yollardan ele geçirilmesi, ortak toprakların çalınması, feodal ve klan emlakının gaspedilerek, başıboş bir terör havası içinde modern özel mülkiyet haline getirilmesi, ilkel birikimin birçok sevimli yöntemlerinden bazılarıydı. Kapitalist tarım için gerekli alan ele geçirilmiş; toprak, sermayenin bir parçası haline getirilmiş ve kent sanayileri için gerekli, “özgür” ve yasa-dışı proletarya sağlanmıştı (Marks, 1986: 749-750).

İngiltere'de ortak alanların çitlenmesi ve geniş mülkiyet haklarının ortaya çıkması devlet desteği ile sağlanırken, belli bir döneme kadar Osmanlı'da mevat arazilerin çitlenmesi devlet tarafından önlenmiştir. Örneğin 1826 yılında II. Mahmud tarafından kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun yardımıyla, ayanların mülkiyet ya da tasarruf hakkı önemsenmeden II. Mahmud tarafından el konulmuştur (Karpat, 1972:254). Fakat Arazî Kanunnâmesi her ne kadar mevat arazilerin çitlenmesini önleyecek hükümler getirir de, buraların birer mülkiyet konusu oluşunu engelleyememiştir.

Osmanlı'da Arazî Kanunnâmesinden önce Tanzimat döneminde malikâneleri düzenlemek amacıyla bir komisyon kurulmuş, komisyon malikâne sahiplerinin çitledikleri mevat arazileri inceleme altına almıştır. Şeyhülislamın mevat arazilerin eski hallerine dönüştürülmesi ve kullanımın durdurulması için verdiği karar, Tanzimat Meclisi tarafından huzursuzluk yaratacağı gerekçesiyle reddedilmiştir. Sonuç olarak Arazî Kanunnâmesininin 103. maddesi mevat araziler üzerindeki çitleme hareketini engelleyici bir hüküm barındırmakla birlikte, kanunnâmeden önce çitlenen yerlerin geri döndürülmesi hakkında sessiz kalmıştır (Önal, 2012:147; AYTEKİN, 2009: 945). Arazî Kanunnâmesinden sonra yapılan bazı düzenlemeler de mevat arazinin özel mülke dönüşmesine kaynaklık etmiştir. Özellikle Çukurova bölgesi, mevat arazi olan bataklıkların kurutularak büyük ölçekli tarım yapılabilir arazinin

³⁸Marks'ın Kapital'de anlattığı bir örnek olay bunu ispatlar niteliktedir. Sutherland düşesinin 19. yüzyılda burayı tümüyle bir koyun otlığına çevirmek için 1814-1820 arasında 15.000 kişiyi sistemli olarak topraklarından çıkardı. Ortak topraklara el koydu, köylülerin tarlalarını da otlaklara çevirdi. Bunu yaparken düşesin en büyük yardımcısı İngiliz ordusu askerleri oldu. (Marks, 1986: 746).

ortaya çıkışına bir örnek sunmaktadır. Çukurova'daki büyük toprak mülkiyetlerinin ortaya çıkışı mevat arazinin ihya edilmesi sonucudur. Fakat devletin küçük mülkiyeti koruma ve muhafaza etme eğilimi ile ters düşen bir durum burada da yoktur. Çünkü buradaki bataklık alanlar daha öncesinde küçük mülkiyet halinde değildir, köylünün burada bir tasarrufu bulunmamaktadır. Dolayısı ile daha sonradan burada toprak mülkiyetine sahip olanlar, küçük köylü mülkiyetine ya da ortak alana el koymamışlardır. Bu sebeple devletin Çukurova'daki bu araziler için engelleyici bir tutum takınmadığı ifade edilmektedir (Quartern, 1981: 76-77). Aynı zamanda kıyılarda edilen mülkiyet için de herhangi bir engellenmenin olmayışı ve bu tutumun cumhuriyet sonrası dönemi de kapsayacak biçimde uzunca zaman devam etmesiyle bu arazilerin özel mülkiyete geçişinde süreklilik sağlamıştır (Duru, 2003: 182-183). Arazî Kanunnâmesi hukuki bir metin olarak sıkı sıkıya koruduğu alanlar, böylece özel mülkiyet biçimine dönüştürülmektedir.

Sonuç

Toprağın kullanım değerine sahip bir nesne oluşundan değişim değerine sahip bir meta oluş aşamasına geçişi toprak mülkiyeti açısından bir dönüşümün sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Geçimlik ekonominin egemen olduğu feodal dönemde topluluk olarak tasarruf edilen topraklar, farklı dönemlerde de olsa liberal haklarla ve üretim ilişkileriyle donatılmış bir mülkiyet biçimine dönüşmüştür. İngiltere açısından bu süreç 14. ve 15. yüzyıllara uzanırken Osmanlı açısından bu dönüşüm genellikle Arazî Kanunnâmesi metninde aranmaktadır. Devlet/kamu topraklarının siyaseten edinilmiş birer mülkiyet konusu olmaları, iktisadi alanın siyasi alandan kopmasıyla birlikte dönüşmüşse Arazî Kanunnâmesi bu dönüşümün göstergesi olabilir mi sorusuna olumlu bir yanıt vermek zordur. Hem metnin kendisinin getirdiği düzenlemeler, hem de geçmişten gelen uygulamalarla İngiliz tipi bir tarımsal kapitalizmi ortaya çıkarmak açısından Arazî Kanunnâmesi açıklayıcı olmaktadır. Fakat devletin modernleşerek teritoryalleşmesi ve tek biçimli bir hukuki düzenleme ile bütün mülkte geçerli olmak üzere bir hukuk metni oluşturması tamamen anlamsız kalmamaktadır. Eğer Arazî Kanunnâmesi'nin yarattığı bir dönüşümden bahsedilecekse, kanunnâmenin hukuksal olarak yarattığı etkiden söz edilebilir. Fakat en azından ortak alanlar açısından bakıldığında bu alanı düzenleyen 91-102. maddelerde toplamda dokuz kez mine'l-kadim ve olunagelen gibi geçmişe atıf yapan sözcüklerle karşılaşmıştır. Oysa İngiltere'de çitleme hareketiyle birlikte kadim ya da geleneksel haklar olarak tanımlanan ortak alanların kullanımına ilişkin haklar giderek budanmış, ne zamandan beri uygulanageldiği belli olmayan kadim kullanım hakları yerini çitlemelere bırakmıştır. Thompson'un *Avam ve*

Görenek kitabı, İngiltere’de ortak kullanılan topraklar açısından mine’l-ka-dimden beri kullanılagelen hakların parlamento ve büyük toprak sahipliği uzlaşısıyla yok edilme sürecini açıklamaktadır. Fakat Arazi Kanunnamesi’nde, aynı konuyla ilgili olarak yeni bir düzenlemeye gidilmemiştir.³⁹ İngiliz örneğinde ise 1850’li yıllara gelindiğinde ortak alanlar parlamento desteği ile büyük oranda çitlenmiştir. Locke’nin geliştirme kuramı bu bakımdan İngiltere’nin tarımsal kapitalizm deneyimi ve toprakta özel mülkiyetin varlığını açıklar bir düşünüş biçimi sunmaktayken, aynı metin Arazi Kanunnâmesi açısından büyük oranda anlamsız kalmaktadır. Osmanlı’daki dönüşüm toprakların özel mülkiyet haline getirilip verimliliştirilmesi ve üretim ilişkilerinin buradan şekillenmesini değil; miri arazi ya da ortak topraklar üzerinde gelir hakkının bölüşümünü kapsamış, toprağın geliştirilmesi, yeni yöntem ve tekniklerin gelir artırıcı şekilde kullanılmasını içermemiştir.

Sonuç olarak ortak topraklar, Arazi Kanunnâmesi’nden önce de Osmanlı Devleti açısından önemlidir. Hem metruk araziler hem de mevat araziler belli bir tarihsel döneme kadar miri toprak olarak topluluk kullanımına bırakılmışlar; böylece hem küçük köylü tarımsal üretiminin sürekliliğinde hem de hayvancılık faaliyetlerinin devamlılığında özellikle metruk araziler önemli olmuşlardır. Bu süreç belli açılardan İngiltere’de ortak toprakların geleneksel ve göreneksel kullanımıyla benzerlik göstermiştir. Feodal üretim biçiminin kendisine ait özgünlükleriyle açıklanabilecek bu benzerlikler, tarihsel sürecin belli bir aşamasında –ki bu aşama kapitalist üretim biçiminin ortaya çıkışı ile ilgilidir- farklılaşmıştır. İngiliz ortak topraklarının çitleme yoluyla ve devlet destekli olarak mutlak özel mülkiyete konu olması, Osmanlı ve Türkiye açısından geç bir dönemde başarılmıştır. Fakat üç kollu terazinin en önemli kaldırıcı olan köylüler açısından her iki süreç de yıkıcı olmuştur. Kamusal toprakların özel mülkiyete konu oluşu, bu kesimleri topraktan yararlanma hakkından belli ölçüde yoksun kılmıştır.

³⁹ Bu tartışmalara dair ayrıntılı birer inceleme için bkz: Kenanoğlu, M. Macit, *1858 Arazi Kanunnâmesi’nin Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısı Üzerindeki Etkileri (1858-1876)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002. Kenanoğlu’nun fikirlerinin eleştirisini de kapsar biçimde, Aytekin, E. Attila, “Hukuk, Tarih ve Tarih yazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesi’ne Yönelik Yaklaşımlar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 3, Sayı 5, 2005, s. 723-744.

Kaynakça

- A. Cevdet Paşa, *Tezâkir: 21-39*, yay. haz. C. Baysun, TTK Yayınları, Ankara, 1991.
- A. Cevdet Paşa, *Tezâkîr: 40*, yay. haz. C. Baysun, TTK Yayınları, Ankara, 1986.
- Akan, Zeynep, *Anadolu Eyâleti'nde yaşanan Arazi Anlaşmazlıkları Işığında 1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesi'nin Uygulanması (1858-1864)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2015.
- Akbaş, Kasım, *Hukukun Büyübozumu*, Nota Bene Yayınları, Ankara, 2015.
- Akbulut, Hüseyin, *1858 Arazi Kanunnamesi'nin Rumeli'de Uygulanması Açısından 1862-1866 Tarihli 84 Nolu Rumeli Ahkam Defterinin Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.
- Akbulut, Örsan Ö., *Küreselleşme, Ulus-Devlet ve Kamu Yönetimi*, TODAİE Yayını, Ankara, 2007.
- Akbulut, Örsan Ö., *Siyaset ve Yönetim İlişkisi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2009.
- Arcanlı, Tosun, "19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet, Toprak ve Emek", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 128-139.
- Aydın, H. Veli, "Timar Sisteminin Kaldırılması Süreci Ve Bazı Değerlendirmeler", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Yıl: 2001, Sayı: 12, s.65-104.
- Aytekin, E. Attila, "Agrarian Relations, Property and Law: An Analysis of the Land Code of 1858 in the Ottoman Empire", *Middle Eastern Studies*, 45/6, 2009, s. 935-951.
- Aytekin, E. Attila, "Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazî Kanunnâmesi'ne Yönelik Yaklaşımlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 3, Sayı 5, 2005, s. 723-744.
- Barkan, Ömer L., "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1999.
- Barkan, Ömer L., *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980.
- Barkey, Karen, *Eşkıyalar ve Devlet*, (çev: Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015.
- Bloch, Marc, *Feodal Toplum*, (çev: Melek Fırat), İslık Yayınları, İstanbul, 2014.
- Cin, Halil, *Miri Arazî ve Bu Arazînin Mülk Haline Dönüşümü*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1969.
- Duru, Bülent, *Kıyı Politikası*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 2003.

- Engels, Friedrich, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, (çev: Kenan Somer), Sol Yayınları, 1979, Ankara.
- Erdost, M. İlhan, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı'da Mülkiyet İlişkileri*, Onur Yayınları, Ankara, 2005.
- Ergenç, Özer, *Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (çev: Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2015.
- Gerber, Haim, *The Social Origins of the Modern Middle East*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1987.
- Hill, Christopher, *İngiliz Devrimler Çağı 1530-1780*, (çev: Lale Akalın), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015.
- Hill, Christopher, *İngiltere'de Devrim Çağı 1603-1714*, (çev: Uygur Kocabaşoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.
- Huberman, Leo, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, (çev: Murat Belge), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- İnalçık, Halil, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar, Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed: Çağlar Keyder ve Faruk Tabak), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s.17-35.
- İslamoğlu, Huricihan, “16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed: Çağlar Keyder ve Faruk Tabak), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s.59-81.
- Johnson, John C., “Public Land in the Roman Republic”, *The Classical Review*, Volume: 63, Issue 1, Nisan 2013, s.178-180.
- Kanunnâme-i Arazî, Takvim-i Vakayi, t: 07.07.1858, T. V. No:562, transkripsiyon: http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/135_TANZ%C4%B0MAT_SON-RASI_ARAZ%C4%B0_VE_TAPU_kpdf.pdf (10.10.2016).
- Karal, Enver Z., *Osmanlı Tarihi VII*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.
- Karasu, Koray, “İdarenin Mülkle Bağının Kurulması: Mülkileşme”, *1864 Vilayet Nizamnamesi*, (ed: Erkan Tural ve Selim Çapar), TODAİE Yayını, Ankara, 2015, s. 345- 368.
- Karpat, Kemal, “The Transformation Of The Ottoman State, 1789-1908”, *Middle East Studies*, 3, 1972, s.243-281.
- Kaymak, Muammer, “Tarımda Kapitalist Dönüşümün Klasik Modeli: İlkel Birikimden Tarımsal Kapitalizme İngiliz Tarımı”, *Toplum ve Hekim*, C.25, S.2, Mart- Nisan 2010, s.85-102.
- Kenanoğlu, Mustafa M. “1858 Arazî Kanunnâmesi ve Uygulanması” *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S.1, 2006, s.107-138.

- Kenanoğlu, Mustafa M., *1858 Arazi Kanunnamesi'nin Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısı Üzerindeki Etkileri (1858-1876)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.
- Keyder, Çağlar, “Osmanlı İmparatorluğunda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed: Çağlar Keyder ve Faruk Tabak), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s.1-14.
- Köymen, Oya, *Kapitalizm ve Köylülük*, Yordam Kitap, İstanbul, 2012.
- Köymen, Oya, *Sermaye Birikirken*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014.
- Locke, John, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, çev: (Fahri Bakırcı), Ebabil Yayınları, Ankara, 2012.
- Marks, Karl, *Felsefenin Sefaleti*, (çev: Ahmet Kardam), Sol Yayınları, Ankara, 2011.
- Marks, Karl, *Grundrisse*, (çev: Arif Gelen), Sol Yayınları C.1, Ankara, 2013.
- Marks, Karl, *Grundrisse*, (çev: Sevan Nişanyan), Birikim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Marks, Karl, *Kapital Cilt 1*, (çev: Alaattin Bilgi), Sol Yayınları, Ankara, 1986.
- Marks, Karl, *Kapital Cilt 2*, (çev: Alaattin Bilgi), Sol Yayınları, Ankara, 1979,
- Morgan, Henry L., *Eski Toplum 1*, (çev: Ünsal Oskay), Payel Yayınları, İstanbul, 1986.
- Önal, Nevzat E., “Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e Geçişte Büyük Toprak Sahiplerinin Sınıfsal Rolü ve Dönüşümü”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 39 (Nisan), 2012, s.137-169.
- Önal, Nevzat E., “Türkiye'nin İktisadi Ve Siyasi Tarihinde Toprak Reformu Tartışmalarının Rolü”, *Toprak Mülkiyeti*, (haz: Sonay Bayramoğlu), Memleket Yayınları, Ankara, 2010, s.49-63.
- Quartaert, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, (çev: Nilay Ö. Gündoğan ve Azat Z. Gündoğan, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008.
- Quartert, Donald, “Agricultural Trends and Government Policy in Ottoman Anatolia, 1800-1914”, *Asian and African Studies*, 15, 1981, s.69-84.
- Reyhan, Cenk, *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008.
- Sayer, Derek, *Soyutlamanın Şiddeti*, (çev: G. Çağalı Güven), Habitus Yayıncılık, İstanbul, 2011.

- Terzibaşoğlu, Yücel, “Eleni Hatun’un Zeytin Bahçeleri: 19. Yüzyılda Anadolu’da Mülkiyet Hakları Nasıl İnşa Edildi?”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 4, Güz 2006, s. 121-147.
- Thompson, Edward P., *Avam ve Görenek*, (çev: Uygur Kocabaşoğlu), Birikim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Veinstein, Gilles, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s.36-58.
- Wood, Ellen M., *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, (çev: Şahin Artan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003a.
- Wood, Ellen M., *Kapitalizmin Kökeni*, (çev: A. Cevdet Aşkın), Epos Yayınları, Ankara, 2003b.
- Wood, Ellen M. ve Wood N., *İsyân Borusu*, (çev: Fahri Bakırcı), Epos Yayınları, Ankara, 2008.
- Yener, Said, “İmar ve İhyaya Dair”, *Ankara Barosu Dergisi*, 1954-4, s. 338-345.
- Yıldırım, Şahban, “Ahmet Cevdet Paşa ve Hukukçuluđu (1822-1895)”, *S.D.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi* C.5, S.1, 2015, s.117-141.
- Yıldırım Mehmet ve Songül Kadioğlu, *Defterhâne’den Tapu ve Kadastro’ya*, Semih Ofset ve Matbaacılık, Ankara 2010.
- Yılmaz, Ahmet, “Neo- Liberal Dönüşüm Sürecinde Türkiye’de Devlet Toplum İlişkileri, Toplumsal Sınıf Merkezli Bir Yaklaşım”, *M.Ü. İİBF Dergisi*, C:10, S:1, 2005, s.107-140.
- Yırtıcı, Hakkı, “Türkiye’de Bir Sermaye Birikim Aracı Olarak Toprak Rantı ve Kent Mekânının Dönüşümü”, *Mimarlık Dergisi*, Kasım-Aralık 2011, Sayı: 362, <http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=376&RecID=2802> (12.10.2016)
- Yücel Ramazan ve Ayşe Bulur, “Şereflikoçhisar Karabük Köyü Arazilerinin Mülkiyet Durumu”, *Toprak Mülkiyeti*, (haz: Sonay Bayramoğlu), Memleket Yayınları, Ankara, 2010, s. 220-236.

